

**KONINKLIJKE
VERENIGING
TER BEOEFENING
VAN DE
KRIIGSWETENSCHAP**

OPGERICHT 6 MEI 1865

Ereleden

Z.K.H. de Prins der Nederlanden
Z.E. Luitenant-Generaal b.d.
M. R. H. Calmeyer
Z.E. Luitenant-Generaal b.d.
D. A. van Hilten
Generaal-Majoor b.d. J. J. de Wolf
Generaal-Majoor b.d.
E. R. d'Engelbronner

Bestuur

C. Knulst, MWO 4, Generaal-Majoor b.d., voorzitter
H. J. L. Janssen, Commodore Klu
C. E. baron van Asbeck
A. W. Gerretsen, Kapitein-Luitenant ter Zee
W. Walthuis, Brigade-Generaal der Infanterie b.d., Redacteur, p.a. Hogere Krijgsschool, Frederikkazerne, van Alkemadeaan 774, 's-Gravenhage
M. J. Wolters, Luitenant-Kolonel der Mariniers
A. J. E. Poulissen, Kolonel Klu
Mr. J. H. P. V. Haitsma Muller, Res. Kolonel tit. der Artillerie b.d. 1e secretaris
C. 't Hart, Luitenant-Kolonel MA b.d., 2e secretaris-penningmeester, Nassaulaan 6, Zoetermeer, giro-rekening 7 88 28

MARS IN CATHEDRA

**15 OKT
1 9 7 6**

31

IN DIT NUMMER

- Mededelingen van het bestuur
Voornemen tot wijziging van
de opzet der lezingen - Bijeen-
komst te Breda 1324
- Duitsland, Rusland en het
„Hoffmann-plan”. Toedracht en
nasleep van een tweefronten-
oorlog, door dr. G. Teitler 1325
- Boekbespreking 1354

rig becommentarieerd. Tot een „verwerken”, tot het vinden van een aanvaardbare oplossing is het hier overigens niet gekomen. Het Amerikaanse officierscorps werd juist tijdens de Koude Oorlog verdeeld door twee naast en tegenover elkaar staande blokken. De Europese en Aziatische ervaringen uit de wereldoorlogen lagen aan deze groepsvorming en rivaliteit duidelijk ten grondslag. Betrekkelijk recent zijn ook ten aanzien van het vergelijkbare Duitse gebeuren enkele studies verschenen. Die over de Duitse marine is voor het meerfrontenthema echter nauwelijks relevant [1]. Daarvoor had deze organisatie zich te zeer op slechts één tegenstander — de Britse Grand Fleet — en slechts één operatieterrein — de Noordzee — geconcentreerd. Van de noodzaak een tweefrontenervaring te moeten verwerken was zo geen sprake. Interessanter is dan ook het onderzoek naar het Duitse leger [2]. In de studie over dit krijgsmachtdeel wordt echter de stelling verdedigd, dat hier na 1918 geen sprake was van het ontstaan van twee rivaliserende en ongeveer even sterke groepen. De studie stelt, dat toen slechts één „school” de — *pro-Russische, anti-Westerse* — Reichswehr domineerde. Dit contrast met de Amerikaanse ontwikkeling heeft mij ertoe gebracht het Duitse militair-politieke gebeuren nog eens nader te onderzoeken. Dat zowel in het Amerikaanse als in het Duitse geval de houding tot communistisch Rusland in het geding was, kon m.i. het belang van het thema slechts verhogen. In dit artikel zal vanzelfsprekend de nadruk komen te liggen op het Duitse militair-politieke bestel. Het lijkt mij ter verduidelijking van het probleem echter wenselijk te beginnen met een kort overzicht van de Amerikaanse ontwikkelingen na 1945. Het belang en de specifieke kenmerken van de daarna te behandelen Duitse processen komen dan wellicht beter tot hun recht.

Pragmatici en absolutisten [3]

De Tweede Wereldoorlog deed binnen het Amerikaanse officierscorps een fundamentele tweedeling ontstaan. De grondslag voor deze gespletenheid lag hierin dat het bevechten van Nazi-Duitsland geheel andere belevenissen, ervaringen en „lessen” meebracht dan de strijd tegen Japan. Het beeld van de nu beginnende Koude oorlog was bovendien nog dermate vaag, dat beide kampen daaruit het gelijk van hun visie meenden te mogen conclu-

deren. Rond 1950 waren de twee militair-politieke doctrines uitgekristalliseerd. De Koreaanse oorlog deed de standpunten nog slechts verder verharderen. Het wisselende verloop van dit conflict gaf beide partijen ruimschoots gelegenheid de juistheid van de eigen uitgangspunten erin bevestigd te zien. Over één gegeven waren de beide groeperingen het eens. In de Tweede Wereldoorlog hadden de Verenigde Staten hun totale militaire potentieel niet ingezet. Slechts één van de partijen vond hierin echter een aangrijpingspunt voor kritiek. Het „Hitler first”-besluit, de vernietiging van Nazi-Duitsland vóór die van Japan te doen gaan, gaf de Amerikaanse officieren op het Europese krijgstoneel weinig reden tot klagen. De Verenigde Staten hadden niet al hun krachten gemobiliseerd, maar van de toch bepaald niet geringe inspanningen werd het leeuwedeel naar hen afgeschoven.

De juistheid van de beslissing de strijd tegen Duitsland voorrang te verlenen, werd door de in de Pacific vechtende militairen niet in twijfel getrokken. Het zat hen echter dwars dat de uitschakeling van Nazi-Duitsland „onnodig” werd vertraagd. Als kernfout wezen zij op de bereidheid van de president steun te verlenen aan de strategische plannen van de Britse bondgenoot. Deze plannen kwamen erop neer het vasteland van Europa vooral niet te vroeg binnen te vallen. Als reden daarvoor gaven de Britten op dat zij onaanvaardbaar grote verliezen verwachtten. Engeland kon zich een dergelijke aderlating 25 jaar na de Somme niet permitteren. Deze argumentatie vond bij Roosevelt gretig aftrek. Ook hij wenste het aantal slachtoffers gering te houden. Zijn oorspronkelijke plannen waren erop gericht Amerika buiten de oorlog te houden. De (krijgs)inspanningen hadden beperkt moeten blijven tot de opbouw van een „arsenaal voor de democratie”. Het Britse voorstel bood hem een uitweg deze opzet althans voor een deel nog trouw te blijven [4].

Amerika zou de wapens gaan leveren, maar de Russische bondgenoot de soldaten. Ondertussen zouden de Angelsaksen zich dan ten koste van geringe offers kunnen meester maken van een aantal belangrijke objecten in het Middellandse-Zeegebied. Na de verdrijving van de Duitsers uit Noord-Afrika dachten de Britten hier in de eerste plaats aan Griekenland. Roosevelt weigerde echter ook dit Britse stokpaardje te berijden. Hij wenste toch westelijker een bres in Europa's weke onderbuik te

slaan. Via Sicilië werd zo uiteindelijk het Italiaanse schiereiland zelf aangevallen. Terzelfder tijd fnuikten de Russen bij Koersk een nieuw Duits zomeroffensief. Alles draaide nu om het tijdstip van de opening van het „Tweede Front”. De trage opmars in Italië kon deze kwalificatie natuurlijk niet verdienen [5].

De Amerikanen in de Pacific wensten dit tijdstip zo ver mogelijk naar voren te schuiven. Hun belangrijkste overweging was natuurlijk dat dan des te eerder de strijd tegen Japan in ernst ter hand te nemen viel. Na verloop van tijd kwam er echter een argument bij: zij konden instemmen met het uitstel van de invasie tot de Wehrmacht door het Rode Leger was verzwakt. Toch meenden zij op een aantal minder gewenste bijverschijnselen te moeten wijzen. Een eerste gevolg kon zijn, dat de Sovjet-Unie dan verder naar het westen opschoof dan in overeenstemming was met de Amerikaanse belangen. Bovendien kon de combinatie van successen voor het Rode leger en Angelsaksische passiviteit het verzet in de bezette gebieden in links-radicaal vaarwater doen belanden. Gewenst waren de volgende ontwikkelingen: 1. een door de Angelsaksen te bevrijden Oost-Europa, 2. een door liberaal-democratische krachten geleid ondergronds verzet, en 3. een zo spoedig mogelijke verplaatsing van de schijnwerpers naar het Aziatische krijgstoneel. Om al deze doeleinden te bereiken, diende men West-Europa zo spoedig mogelijk binnen te vallen [6].

De rivaliteit in de Pacific tussen het Amerikaanse leger (onder MacArthur) en de vloot (onder Nimitz) deed geen afbreuk aan de band die de frustraties over de gemiste kansen in Europa tussen deze wapens smeedde. Eensgezind ook waren zij in de opvatting, dat het de politici waren die voor deze misers in hoofdzaak verantwoordelijkheid droegen. Om soortgelijke fouten in de toekomst te vermijden, dienden de militairen een krachtiger greep op het oorlogsbeleid te verwerven. Zorgvuldiger ook moest de keuze van bondgenoten worden bepaald. Een volgende coalitie zou in elk geval duidelijker hebben te weten waar de Amerikaanse belangen lagen. Eigenlijk had men ook geen genoegen moeten nemen met de (als ondankbaarheid ervaren) linkse sympathieën in enkele bevrijde landen. Dit laatste gegeven speelde de Amerikanen in Azië trouwens veel meer parten dan hun collega's in Europa. De Amerikaanse belangen in Azië waren

niet tijdig behartigd, maar men had er — anders dan in Europa — de strijd zonder noemenswaardige steun van bondgenoten gevoerd. De verwachtingen over het naoorlogse Azië waren, gezien deze investeringen, dan ook hoog gespannen [7]. Hierin kwam men echter bedrogen uit. Dat Amerika te weinig en te laat grondtroepen naar Azië zond om de overgave van de Japanners ter plaatse in ontvangst te nemen, speelde hierbij een belangrijke rol. De bevrijding van de bezette gebieden geschiedde hier — op enkele uitzonderingen na — op indirecte wijze: door Amerikaanse pressie op het Japanse centrum.

Het snelle einde van Japan gaf zo aan allerlei nationalistische bewegingen in Azië gelegenheid zich te ontplooiën. Deze politieke groeperingen wensten niet af te wachten tot de koloniale invloed van Engeland, Nederland en Frankrijk zou worden hersteld. Daar sommige van hen bovendien konden bogen op een lange guerrilla-activiteit tegen de Japanners, meenden zij het wel zonder het fiat van de Verenigde Staten te kunnen stellen. Dat het Aziatische nationalisme een linkse koers kon varen schokte de Amerikanen. In plaats van als bevrijders werden zij met politiek wantrouwen begroet. Dit kon door de Amerikanen in het gunstigste geval slechts als ondankbaarheid worden uitgelegd, in het ongunstigste geval alleen als goed getimed verraad. Zeker de communistische overwinning in de Chinese burgeroorlog kwam voor de Amerikanen als een onplezierige verrassing. Alle steun aan dit land leek voor niets te zijn geweest. De Chinese interventie in Korea liet voor de Amerikanen die eerder voor steun aan de communisten hadden gepleit — zoals generaal Stilwell [8] — slechts één conclusie over: zij waren intriganten en verraders. Senator McCarthy wist met deze uitleg wel raad. Rond 1952 was Amerika rijp zijn „verklaring” te aanvaarden [9].

De Amerikaanse militairen in Azië en de Pacific hadden zich benadeeld gevoeld door het „onnodig” dralen in Europa. Nu ging ook de daar aan hun collega's betoonde dankbaarheid aan hen voorbij. Bij hun bezettingstaken voelden zij zich — als zonen van de natie van Mahan — méér ook dan hun collega's in Europa gefrustreerd door de Aziatische landmassa. „Sea power” en amfibische vaardigheden telden weinig tegenover deze uitgestrektheid. Ook de culturele kloof tot de volken van Azië begon hun frustraties te versterken. In West-Europa

hadden culturele verschillen na 1945 nauwelijks een rol gespeeld. Zelfs jegens de Duitse vijand — hoezeer ontmenselijkt ook door de propaganda — werd geen al te grote culturele kloof ervaren. Geheel anders lag deze situatie in Azië. De Japanse vijand was gesataniseerd in een mate die ten opzichte van zelfs de SS niet werd bereikt. Nazi-Duitsland was slecht, maar Japan had de aanval op Pearl Harbor op zijn geweten. De afrekening met de Nazi's was een noodzakelijk kwaad, waarvoor Roosevelt zich zelf en zijn landgenoten maar langzaam kon laten warm lopen. Voor de strijd tegen Japan wist de president echter een gesloten front achter zich.

In Azië meenden de Amerikaanse militairen na gedane arbeid niet te kunnen rusten. De Koreaanse oorlog overtuigde hen van het gelijk van dit standpunt. Zonder moeite werd de satanisering van de Japanse tegenstander op de Aziatische communist — in het bijzonder de Chinese — overgedragen. De plicht tot een nieuwe kruistocht werd ten volle aanvaard. Met „containment” van de communisten kon niet worden volstaan. Tegenover een dergelijke vijand viel geen genoeg te nemen met minder dan een volledige overwinning. Een ieder die zich tegen deze visie verzette, werd in het kamp van de communisten geplaatst. Voor neutraliteit of voorzichtigheid viel nu geen plaats meer in te ruimen. Eén „München” was genoeg voor de 20e eeuw, en tegenover dictators had men zijn leergeld betaald. Bondgenootschappelijke en politieke overwegingen wogen niet op tegen de noodzaak een confrontatie met het communisme zo spoedig mogelijk te zoeken. En waar beter dan in Azië kon de handschoen worden opgeraapt? Amerika had zich in Europa door zijn bondgenoten laten misleiden en bedriegen. Het was in Azië te laat gekomen, en verrast. Ging ook dit gebied nu verloren, dan restte nog slechts de „vesting Amerika” [10].

Het behoeft niet te verwonderen dat de officieren op het Europese krijgstoneel deze visie weigerden te aanvaarden. Zij gaven toe dat er fouten waren gemaakt. De stelling, dat al in 1942 een invasie van Europa mogelijk was, wezen zij echter af. Door slaggevend militaire en politieke overwegingen hadden tegen deze operatie op dat tijdstip gepleit. Bovendien paste het militairen niet het politieke leiderschap op een zo scherpe wijze ter discussie te stellen. In elk geval mocht niet worden vergeten, dat de Verenigde Staten het zonder bondgenoten

noch tegen Duitsland, noch tegen Japan hadden kunnen bolwerken. Alle beperkingen die uit deze coalitievorming voortvloeiden, dienden met gepaste berusting te worden aanvaard [11]. Het communisme vormde zeker een gevaar, maar het zou van verdere expansie kunnen worden afgehouden. Het als politiek fenomeen in Europa en Azië vernietigen, lag niet op de weg van de Verenigde Staten. Voor een dergelijke opgaaf diende men een nieuwe oorlog te ontketenen, en dit plan kon geen politicus of militair voorlopig aan het thuisfront kwijt: demobilisatie was het enige waaraan dat nu dacht. Bovendien viel de mogelijkheid van een zekere verstandhouding tot het communisme niet uit te sluiten. Als wortel en stok beschikten de Verenigde Staten immers over economische hulpprogramma's en de atoombom. Wellicht kon het Kremlin daarmee worden getemd [12].

De opkomst van een „Europese” en een „Aziatische school”, van pragmatici en absolutisten, is tot nog toe als een uitvloeisel van de wereldoorlog geschetst. De continuïteit van een organisatiebestel was echter ook in het geding. Tijdens de oorlog is in feite slechts een politisering van een reeds bestaande groepsvorming op gang gekomen. De leidende persoonlijkheden uit het „Europese” en het „Aziatische” kamp — de generaals Marshall en MacArthur — hadden zich reeds vóór de oorlog omringd met trouwe volgelingen. Beiden waren ook in staat dit volgelingschap zeer persoonlijk aan zich te binden. Tijdens de oorlog bleven deze contacten in stand. De groepen werden echter uitgebreid en het lidmaatschap werd een zeer begeerd goed voor ambitieuze officieren [13]. De nieuwelingen die zich na de oorlog voor het „absolutistische” kamp meldden, waren voornamelijk uit de luchtmacht afkomstig. De leden van dit wapen wensten hun pas verworven zelfstandigheid ook voor de toekomst veilig te stellen. Zij dachten dat het beste te kunnen doen door zich te concentreren op de zware bommenwerper en de atoombom. Deze combinatie was niet alleen geschikt het belang van de luchtmacht te ondersteunen; zij sloot ook perfect aan bij het „absolutistische” gedachtenstelsel. Gedurende de oorlog had men MacArthur's streven, generaal Mitchell — voorvechter van een onafhankelijke luchtmacht — uit de dienst te verwijderen, nog niet kunnen vergeten. Bovendien dreef de tevredenheid met de „Duitsland eerst”-politiek hem toen bepaald niet in diens armen. Na de oorlog

werden de kaarten echter opnieuw geschud. De atoombom stelde het Strategic Air Command in staat de negatieve ervaringen boven Duitslands industrieën te verdringen. Dat alleen MacArthur in ernst overwoog de atoombom te gebruiken, besliste de slag om de luchtmachtloyaliteit [14].

Het Amerikaanse leger was verdeeld over de beide kampen. Een dergelijk patroon gaf ook het zec-officierscorps te zien. Vanouds was dit corps op de Pacific georiënteerd, en het bewaren van Japan tot het laatst had hier veel kwaad bloed gezet. Dat de smaad van Pearl Harbor zo lang ongewroken moest blijven was een nauwelijks aanvaardbare zaak. De Amerikaanse marine was echter ook een kind van Mahan, en diens leerstellingen strookten bepaald niet met een absolutistische krijgsopvatting. Volgens Mahan dienden de politiek en „business-as-usual-idealen” het verloop van een oorlog te bepalen. Ideologische getinte kruistochten pasten niet in dit schema. Aan dit soort acties gingen slechts continentale heersers van tijd tot tijd te gronde. De recente ondergang van Hitler-Duitsland had het belang van deze les nog eens onderstreept. Bovendien, wat voor eer zou er voor de marine zijn weggelegd in een opmars naar Peking of Moskou? Dat MacArthur steun van de luchtmacht ontving, kon voor de marine nauwelijks een prikkel vormen deze stap te volgen. Het monopolie dat het Strategic Air Command over het atoomwapen opeiste, was de marineleiding een doorn in het oog. Zij zag voor bepaalde vlooteenheden een duidelijk strategische taak weggelegd en eiste het recht op over strategische wapens te beschikken. De mogelijkheid van kernenergievoortstuwing voor onderzeeboten gaf aan deze eis extra kracht [15].

In de jaren '50 is ondanks de op papier sterkere positie van de „absolutisten” een redelijk evenwicht tussen de partijen bewaard gebleven. Slechts voor een korte periode hebben de absolutistische opvattingen in het Joint Chiefs of Staff Committee gedomineerd. Niet zozeer het verdwijnen van MacArthur als wel het feit dat Eisenhower tot het kamp van Marshall behoorde, was voor dit evenwicht beslissend [16]. Tot een verzoening kwam het evenwel niet. Als de ene partij de andere al niet kon verdringen, zij waren toch niet bereid de twistpunten bij te leggen. De frustraties rond Cuba en Vietnam hebben de erfgenamen van de oorspronkelijke tegenstanders weinig nader tot elkaar gebracht. Wel-

licht is binnen het Amerikaanse vrijwilligersleger een verzoening nu toch ophanden [17].

De Verenigde Staten hebben de periode na 1945 zonder enige twijfel kunnen domineren. Tot het varen van een vaste koers kwam het evenwel niet, en de gehele wereld heeft de gevolgen daarvan ondervonden. Deze sleutelpositie was na de Eerste Wereldoorlog voor Duitsland weggelegd. Na 1945 domineerde zo één van de overwinnaars de internationale politiek, na 1918 één van de verliezers. In de praktijk maakte dit verschil echter weinig uit. Hoewel Duitsland in 1918 de oorlog had verloren, besepte ieder dat de ontwikkelingen rond deze staat de toekomst van Europa en de wereld zouden bepalen. De loop van de geschiedenis heeft deze verwachting niet beschaamd. Ook Duitsland stond toen voor het probleem de ervaringen uit een meerfrontoorlog te moeten verwerken. De wijze waarop dit is geschied, vormt mijns inziens een historisch gegeven van de eerste orde.

Het Tweede Rijk en Oost-Europa

Na de Duitse hercnigingsoorlogen — afgesloten met de overwinning op Frankrijk — leek de positie van Bismarck onaantastbaar. Het nieuwe Duitse rijk was zijn schepping en nog tijdens de zojuist gewonnen oorlog had de Pruisische koning — nu Duitse keizer — een conflict met de legerleiding in zijn voordeel beslecht. Dat de competentiestrijd tussen het politieke en militaire leiderschap in zijn voordeel was uitgevallen, betekende voor Bismarck de kroon op zijn werk. Eerst nu wist hij zijn schepping ook in de toekomst in de hand te kunnen houden. Civiele suprematie zou voor een op oorlogen rustend politiek bouwwerk geen overbodige luxe zijn. Eerst wanneer het militaire leiderschap zijn plaats zou weten onder de kanselier, zou het Duitse Rijk een onbezorgde toekomst tegemoet gaan. Daarop leek Bismarck gerust te kunnen zijn [18].

Zijn tweede hoofdzorg gold het stelsel van internationale relaties. De vijandschap tot Frankrijk scheen een onvermijdelijk aspect hiervan te zullen vormen. Plannen voor een preventieve oorlog werden uiteindelijk niet uitgevoerd, en Duitsland moest zich neerleggen bij spanningen aan zijn Franse grens. Zaak was het, zich in de rug te dekken: Frankrijk mocht geen kans krijgen aan Duitslands oostgrens onrust te zaaien. De vriendschappelijke relatie tussen de drie keizerrijken waakte tegen deze

complicatie. Achter deze veiligheidsmuur kon Duitsland zich op het gevaar in het westen concentreren. Bismarck diende slechts erop te letten dat de Russisch-Habsburgse fricties over hun beider Balkanexpansie Duitsland niet zouden verrassen [19].

Bismarcks steunbalken werden echter binnen betrekkelijk korte tijd doorgezaagd. Volgens de kanselier en belangrijke delen van de hoge adel was Duitsland „saturiert”. Volgens de middengroepen in de nieuwe Duitse industriestaat, volgens Wilhelm II en volgens de marine was daarvan echter geen sprake. Ook het Duitse leger sloot zich uiteindelijk bij deze trend aan. Per slot had zijn afgod, von Moltke, een te lange vredesperiode als onwenselijk voor staat en natie steeds verworpen. Al deze elementen vonden elkaar in een groot aantal ultranationalistische associaties. Hierin werden denkbeelden verkondigd die — indien serieus genomen, en hieraan kon geen twijfel bestaan — onvermijdelijk tot een toeneming van Duitslands vijanden moesten leiden. De kern van deze denkbeelden was, dat de staat viel te vergelijken met een levend organisme. Alles wat intern de kracht van dit organisme kon schaden diende te worden bestreden, terwijl naar buiten toe de natuurwetten het organisme groei en expansie voorschreven. Aangezien verder de diverse organen van het organisme geen doel of zin hadden buiten dit stelsel om, diende het geheel de aard van de delen te bepalen. Vertaald naar de staat betekende dit, dat stromingen als liberalisme, individualisme en parlementarisme de kracht van het geheel slechts konden ondermijnen [20].

Een tweede conclusie luidde dat tussen staten oorlog de enig natuurlijke, en op de duur dus enig gezonde, relatie vormde. Gewapende conflicten diende men dan ook positief te waarderen. De staat moest het algemeen belang interpreteren als de plicht zich ten koste van andere staten te verrijken. De staat was daarbij slechts aan zich zelf verantwoording schuldig. Geen hogere instantie dan het eigenbelang viel te erkennen. Dat in het laat-19e eeuwse Duitsland dit alles in racistische termen werd gegoten, behoeft niet te verwonderen. Vooral de Slavische volken werden tot mikpunt van agressieve uitingen gekozen. Hoewel „inferieur”, vormden zij door hun aantal toch een bedreiging. Tegenover het Pan-Slavisme kwam het Pan-Germanisme te staan. Een „Mittel-Europa”, een autark, Duits-Oostenrijks machtsblok — met een krans van af-

hankelijke, niet-Duitse volken — werd steeds aantrekkelijker [21]. Dat Rusland van deze plannen het eerste slachtoffer zou worden, sprak vanzelf. De „Dreikaiserbund” van 1881 begon uiteen te vallen [22].

Ook in westelijke richting wist Duitsland zich echter nieuwe vijanden te maken. Zijn nieuwe vloot was voor een belangrijk deel een burgerlijke aangelegenheid. Als technisch — voor de adel dus minder interessant — en niet-Pruisisch wapen had zij direct de aandacht van de opkomende burgerij getrokken. Gekoesterd als privé domein van deze groepering werd de vloot al spoedig een symbool van sociale emancipatie en nationale eenwording [23]. De stoutste burgerdromen van (wereld)hegemonie en koloniale expansie werden eraan verbonden. Toch zou deze organisatie uiteindelijk niet worden ingezet ter rugdekking van commerciële activiteiten. Integendeel, de Duitse burgergroepen doorliepen in snel tempo de fasen van vooruitstrevendheid naar behoudzucht en verafgoding van het militaire apparaat [24]. Voor de Duitse vloot betekende deze ontwikkeling dat zij werd ingezet bij meer militair-politiek dan commercieel gebaseerde expansieplannen. Doel van de vloot en het vlootbouwprogramma werd Engeland van continentale allianties af te houden en te dwingen Duitslands dominante positie op het vasteland te erkennen [25]. Duitsland kreeg er zo onvermijdelijk een nieuwe tegenstander bij. Het wachten was slechts op het moment dat de Britse vijandschap in een anti-Duits bondgenootschap werd bezegeld.

Duitsland raakte omsingeld, maar zocht de verantwoordelijkheid daarvoor niet bij zich zelf. Het meende dan ook bij het beramen van tegenacties zich geen beperkingen te hoeven opleggen [26]. Zo werden — voor na een oorlog — annexaties aan de westgrens beraamd en programma's voor de economische uitbuiting van deze en andere gebieden opgesteld. Ook aan koloniale expansie in Afrika werd gedacht. Van wellicht groter betekenis waren echter de oostwaarts gerichte plannen. Hier diende men in de eerste plaats de voor het „Mittel-Europa-Plan” benodigde gebieden van Rusland los te waken. Bovendien had de Duitse keizer zich al in 1898 opgeworpen als beschermer van alle Islamiëten. Deze pretentie bood hem de mogelijkheid in zuidoostelijke richting drie vliegen in één klap te slaan. Frankrijk kon in zijn Noordafrikaanse bezittingen worden aangetast en verzwakt. Rusland zou zijn

Kaukasische en Kaspische gebieden bedreigd zien, terwijl ook een landbrug naar het hart van het Britse imperium viel te slaan. India lag voor Duitsland voor het grijpen en geen Brits slagschip zou het van deze prooi kunnen afhouden.

In al deze gebieden hoopten de Duitsers gebruik te kunnen maken van de ontevredenheid van de plaatselijke bevolking. Vooral ten aanzien van Rusland werden hoge verwachtingen gekoesterd. Hoeveel grondgebied Duitsland daar echter zou annexeren, bleef in het vage. In Duitsland kon men hierover geen overeenstemming bereiken. In aanmerking moest nl. worden genomen hoeveel Duitse minderheden zich in de desbetreffende gebieden bevonden.

Zeker was echter wel dat Rusland geheel van de Oostzeekust moest worden gedrongen. De aantallen Duitsers in de Baltische kuststrook noopten tot dit besluit. Ook de mogelijkheid het Oostzee-eskader bij dat in de Noordzee te voegen lokte de Duitsers. De maritieme pressie op Engeland viel dan aanzienlijk te verzwaren.

Moeilijker echter lag de situatie ten aanzien van Polen. Het uitstippelen van een duidelijke beleidslijn werd hier door een aantal factoren bemoeilijkt. Ten eerste dat ook Oostenrijk-Hongarije hier zijn belangen kon doen gelden. Ten tweede dat Duitsland, bij welke verandering in de status quo ook, moeilijkheden met de Poolse minderheden binnen de eigen grenzen kon verwachten. Dat de Duitse minderheden in Polen op grillige wijze over het gebied verspreid waren, compliceerde het probleem nog verder. Welke delen moesten zo worden geannexeerd, welke aan een nieuw koninkrijk Polen (onder een Duitse vorst) worden afgestaan? Kanselier von Bethmann-Hollweg dacht zelfs aan een volksverhuizing tussen Polen en Duitsers. In ieder geval dienden de Oost- en de Westslaven in de toekomst van elkaar te worden gescheiden. Het liefst door het op grote schaal aantrekken van Duitse kolonisten.

Bismarcks buitenlandse politiek was op deze wijze geheel verlaten. Hetzelfde gold voor het tweede kernpunt van zijn beleid. Bismarck had von Moltke's streven naar militaire suprematie nog een halt kunnen toeroepen. Latere en zwakkere kanseliers dolven echter het onderspit tegen von Moltke's erfgenamen [27]. Op steun van Wilhelm II hoefden deze politici ook niet te rekenen. Na de vloot geraakte tegen het einde van de 19e eeuw ook

de legerleiding geleidelijk in handen van de hogere burgerij [28]. Het oude, adellijke officierscorps had een „natuurlijke” band met het tsaristische Rusland gevoeld en zich bij Bismarcks buitenlands beleid dus wél kunnen vinden. Het nieuwe corps nam de lessen van de nationalistische genootschappen over. Het zoeken naar een confrontatie met de Slavische „doodsvijand” werd een aanvaardbare zaak voor een officierscorps, dat wist zijn stem in de buitenlandse politiek te kunnen laten horen [29]. Reeds kort na de herenigingsoorlogen groeide in Duitse militaire kringen de belangstelling voor een preventieve oorlog [30]. Voor zover Frankrijk zijn oostgrenzen met tal van fortificaties ging versterken moest Duitsland echter constateren dat hier de kans op een verrassing was verspeeld. De fortificaties maakten bovendien een herhaling van het bliksemoffensief uit 1870 tot een twijfelachtige zaak en von Moltke aarzelde niet uit deze veranderingen zijn conclusies te trekken [31]. Frankrijk overrompelen werd hoe langer hoe moeilijker, terwijl Duitsland zelf juist tegenover deze vijand over redelijk verdedigbare grenzen beschikte. In noodgevallen vielen immers Elzas-Lotharingen, of zelfs de linker Rijnsoever te gebruiken om een Franse aanval te absorberen. De Rijnoversteek zou dan de Franse krachten al wel te boven gaan, te meer daar von Moltke op Italiaans-Duitse pressie op de Franse Alpen rekende.

Gevaarlijker achtte von Moltke de situatie in het oosten. Anders dan in het westen beschikte het Rijk daar niet over natuurlijke grenzen of bufferzones. Integendeel, de Noordduitse laagvlakte lag open voor invasies uit het oosten, en von Moltke meende hier geen risico's te mogen nemen. Juist Duitslands kwetsbaarheid noopte hem hier aanvallende acties te overwegen. In geval van een tweefrontenoorlog moest dan (tijdelijk) gebiedsverlies in het westen maar op de koop toe worden genomen. Al in de jaren '80 van de vorige eeuw begon de Duitse generale staf plannen voor een preventieve oorlog tegen Rusland te ontwikkelen. De opvolger van von Moltke, von Waldersee, nam deze plannen over en werkte ze verder uit. De waarschuwing van zijn voorganger — kort voor diens dood geuit — dat een komende oorlog wel eens geen bliksemverloop meer kon vertonen, werd genegeerd [32].

Bij deze tegen Rusland gerichte plannen bleef de Duitse generale staf onder de invloed van von Clausewitz staan. Deze raadgever had de Napoleon-

tische mars op Moskou aan Russische zijde meegemaakt, en zo de absorberende kracht van de Russische vlakten leren kennen [33]. Generaties lang had dit inzicht het Duitse militaire denken beheerst [34], en von Moltke heeft dan ook niet de bedoeling gehad een veldtocht al te diep in het Russische achterland te laten uitlopen. De ongewisse uitkomst van een dergelijke operatie en de tijdsduur die zij in elk geval in beslag zou nemen, strookten niet met de noodzaak ook in het westen met een tegenstander af te rekenen. Wél meende von Moltke in geval van oorlog zijn taak te kunnen verlichten door de Polen onafhankelijkheid te beloven. Dit laatste dan op gevaar af in de toekomst een nieuw probleem in het oosten te scheppen [35].

De belangrijkste Duitse militaire deskundigen hebben in de periode tot de Eerste Wereldoorlog deze houding ten opzichte van Rusland gedeeld. Vijandschap met deze staat leek onontkoombaar, een preventief toeslaan hield zijn aantrekkingskracht. Tot een mars op Moskou wensten zij het echter geen van allen te laten komen. De vrees voor de Russische afstanden was hen daarvoor te zeer door von Clausewitz en von Moltke ingeprent. Colmar von der Goltz meende Rusland nimmer in één veldtocht de nederlaag te kunnen bezorgen. Een hele reeks veldtochten zou daartoe nodig zijn, waarbij het maar de vraag was of Duitsland zich dit tijdverlies kon veroorloven [36]. Toen von der Goltz inspecteur van de oostelijke grensversterkingen werd, was hij trouwens egoïstisch genoeg nu een defensieve opstelling jegens Rusland te bepleiten [37]. Ook von Freytag-Loringhoven en von Bernhardi waarschuwden, met al hun anti-Slavische agressie, voor een veldtocht naar het hart van Rusland [38]. Bernhardi ontwikkelde als alternatief het plan Rusland van de Oostzee- en Zwarte-Zeekust weg te dringen. Mocht deze opzet slagen, dan vormde deze staat geen bedreiging meer voor Duitsland. Dat de opzet ook kón slagen, lag besloten in de wijze matiging die Duitsland erbij zou betrachten. Bij campagnes zo dicht bij de eigen grenzen behoefde voor aanvoerproblemen niet te worden gevreesd.

Desondanks brachten de val van von Waldersee als chef van de generale staf, en de denkbeelden van diens opvolger, een ommekeer in de Duitse plannen teweeg [39]. Het gevaar van een Russische inval in de Oostduitse gebieden werd door de nieuwe CGS, von Schlieffen, niet bijzonder groot geacht. In dit

opzicht meende hij te kunnen rekenen op de traagheid waarmee het Russische bestuursapparaat de troepen zou mobiliseren, en op de slechte staat van het Russische transportsysteem. Bovendien was het tijdelijk opgeven van wat dun bevolkt gebied in het oosten een minder ernstige zaak dan in het westen. „De Fransen aan de Rijn” was moeilijker te verteerden dan „de Russen aan de Weichsel”, nog afgezien van de dreiging voor de Ruhrindustrie. Het keren van de Russen diende zo te wachten tot in het westen de Fransen waren verslagen. Dit plan loste ook het Duitse tijdprobleem op. Juist hun beduchtheid voor de Russische ruimte had de Duitsers verhinderd te bepalen waar precies een aanval moest worden afgesloten. Met de Franse dreiging in de rug was dit natuurlijk een onbevredigende zaak. Een „Frankrijk eerst”-opstelling vermeed deze fundamentele zwakheid. Een Russische aanval zou niet alleen langzamer komen dan een Franse, Frankrijk bood ook sneller te vernietigen objecten en dus duidelijker criteria om een overwinning aan af te meten. Aangezien zelfs de grootste voorstanders van een aanval op Rusland nooit verder hadden willen gaan dan de randgebieden van dit rijk en een mars op Moskou toch al uit hun gedachten hadden gebannen, bracht de omschakeling van von Schlieffen geen al te grote problemen mee.

De details van het „Schlieffen-Plan”, en zijn mislukking in de zomer van 1914 zijn bekend. Juist echter door deze mislukking werd de westwaartse richting verder gefixeerd. Steeds grotere militaire inspanningen bleken in Noord-Frankrijk en België noodzakelijk om het front te houden. Hoe meer de Duitsers in deze frontsector echter investeerden, des te minder waren zij bereid hun plannen om te buigen. Hoe groter de investeringen, des te meer er volgens een simpele militaire rekenkunde van de uitkomst te verwachten viel. Deze fixatie op het westen nam echter niet weg, dat de Duitse armslag in het oosten groter was. Met veel geringere militaire middelen waren daar enorme winsten geboekt. In feite hadden de Duitsers er rond 1917 hun „Mittel-Europa” verwezenlijkt. De Britse blokkade deed de waarde van deze veroveringen nog stijgen. In het westen waren zij ondanks hun inspanningen verslagen. In Polen echter, in Rusland, Finland, de Baltische gebieden, in de Oekraïne en het Donbekken stonden zij nog onbedreigd op vijandelijk gebied [40]. Bovendien hadden zij daar (anders dan hun bondgenoten) nimmer een nederlaag geleden.

Niet zelden waren de Duitsers in deze gebieden bovendien als bevrijders binnengehaald, een ontvangst die hun — alle verwachting ten spijt — in het westen zelfs niet door de Vlamingen was bereid.

Deze discrepanties leidden na 1918 tot een merkwaardige situatie. Slechts tegenover het westen gevoelden de meeste Duitsers dat een revanche geboden was. Tegenover het oosten was een dergelijke reactie niet nodig. Integendeel, zij zouden deze gebieden met een enorm superioriteitsbesef verlaten. De op het westen gerichte revanchegedachte groeide voor velen echter uit tot een complex. Immers slechts van daaruit meenden zij ook in politiek en economisch opzicht te zijn benadeeld. Jegens het oosten koesterden zij op deze punten geen enkele rancune. De vrede van Brest-Litowsk (maart 1918) was juist hún „Versailles” geweest, hún „Diktat” [41]. Dat zij deze oostelijke verworvenheden moesten opgeven lag niet aan de Russen, maar aan de bemoeizucht van het westen. Voor zover zij aan hun oostgrenzen rancunes ontwikkelden, waren deze gericht op de staten van het „Cordon sanitair”. Niet alleen profiteerden deze staten van Duitse offers, hun ondankbaarheid ging verder; zij lieten zich gebruiken voor een anti-Duitse (en een anti-Russische) politiek. Vooral jegens Polen werden deze vijandige gevoelens gekoesterd. Enerzijds als reactie op de mislukking van de juist hier zeer ver gaande annexatieplannen. Anderzijds als reactie op het verlies aan deze staat van belangrijke Duitse gebieden. Ten opzichte van Rusland werd al met al geen wrok gekoesterd. Slechts spijt gevoelde men over de daar verloren gegane overwinning. Zowel militair als politiek leek de weg te zijn vrijgemaakt voor een Duits-Russische toenadering. Het Duitse leger sloot zich niet alleen bij deze koers aan, het trad zelfs als wegberieder op. Toch doet een aantal factoren vermoeden dat er in Duitsland wel degelijk ook over andere mogelijkheden werd nagedacht. Ten eerste viel het moeilijk de herinneringen aan Brest-Litowsk en de tot ver in Rusland strekkende veroveringen te vergeten. Ten tweede speelde de ideologische kloof tot het nieuwe, bolsjewistische Rusland de nieuwe alliantie parten. Gevreesd moest trouwens worden voor Russische pogingen de revolutie te exporteren. Ten derde was men in het oosten hier en daar als bevrijder ingehaald. Het pact met Rusland gaf niet alleen deze herinnering prijs, het liet ook de toen zo enthousiaste bevolkingsgroepen vallen.

Deze kwamen nu weer onder Russische heerschappij te staan en moesten zich bovendien in de revolutie schikken. Ten vierde speelden economische overwegingen mee. Voorlopig bood Rusland een ideaal afzetgebied voor bepaalde Duitse bedrijven. Toch moest rekening worden gehouden met Russische industrialisatieplannen. Bovendien was Duitsland in financieel opzicht van het westen afhankelijk geraakt. Het was een onverstandig beleid de staten daar tegen zich in het harnas te jagen. Een monopoliepositie op de Russische markt woog tegen dit nadeel niet op. Tot slot viel maar moeilijk het gemak te vergeten waarmee men het Russische militaire apparaat had verslagen en de Russische ruimte de baas was gebleven. Misschien was de oude Duitse vrees voor deze laatste vijand wel geheel ongegrond. Van het nieuwe Rode Leger hadden de Duitsers na 1917 trouwens geen al te hoge dunk gekregen.

Oostfront en interventie

Aan het oostelijke front werd onder geheel andere omstandigheden gevochten dan in het westen. In Frankrijk en België verstarde de oorlog tot een loopgravenstrijd, in het oosten bleef alle gelegenheid tot manoeuvreren open. Paradoxaal genoeg werd deze mogelijkheid geschapen door de betrekkelijk achterlijke omstandigheden aan het front. Vergeleken met het westelijke strijdtoneel gold dit dan in het bijzonder voor het verkeersnet en voor de dichtheid van de artillerieopstelling. Door deze factoren ondervond een verdediger bij een zorgvuldig voorbereide actie steeds problemen bij het tot staan brengen van de aanval en het aanvoeren van reserves. Het is duidelijk dat vooral Rusland en Oostenrijk-Hongarije onder deze omstandigheden leden. Duitsland wist zijn aanvallen steeds tot in elk geval lokale successen te doen uitgroeien. De uitgestrektheid van het gebied droeg natuurlijk ook ertoe bij. Ongeveer anderhalve divisie stond op een frontstrook die in het westen ten minste vijf kon absorberen. Bovendien wisten de Duitsers hun in het westen gefnuikte manoeuvreercapaciteit in het oosten te ontplooien dank zij de starre Russische bevelsstructuur. Deze organisatie was verdeeld in een aantal „fronten” die elkaar heftig beconcurrerden. Iedere bereidheid, elkaar in noodgevallen bij te staan of tijdens aanvallende acties te ondersteunen, ontbrak. Deze situatie werd verder vertroebeld door

de inrichting van twee afzonderlijke hoofdkwartieren, het Militaire district Warschau en het Militaire district Kiev. Het overkoepelende opperbevel — Stavka — was eerst op het allerlaatste moment in het leven geroepen. Het beschikte enerzijds over te weinig bevoegdheden om de lagere bevelhebbers van hun rivaliteiten af te houden, anderzijds stond het te dicht bij de tsaar om zich aan de invloed van allerlei hofintriges te kunnen onttrekken [42].

Het is hier vanzelfsprekend niet de plaats het gehele krijgsverloop in het oosten op de voet te volgen. Ik zal mij dan ook beperken. Voor de situatie na 1918 is wellicht de „affaire Gorlice-Tarnow” van het grootste belang geweest. Na de nederlagen bij Tannenberg en de Mazurische meren verplaatste het Russische opperbevel zijn aandacht naar het zuiden. Het Duitse leger bleek een te harde noot om te kraken. Het kon zo de moeite lonen de Oostenrijks-Hongaarse strijdmacht in Galicië aan te vatten. Deze verschuiving bracht dit leger inderdaad in ernstige moeilijkheden. Zijn commandant, Conrad, vroeg aan de Duitse Oberste Heeresleitung (OHL, onder von Falkenhayn) toestemming de druk met Duitse hulp te mogen verlichten. Dit opperbevel ging met het verzoek akkoord en koos — uit een aantal alternatieven — voor een doorbraak bij Gorlice-Tarnow. De uitvoering van deze actie werd toevertrouwd aan von Mackensen, de voorbereiding aan diens chef staf von Seeckt. De in mei 1915 gestarte actie verliep volgens plan. De Russen trokken over de gehele linie uit het zuiden van Polen in noordoostelijke richting terug [43].

Bij het verdere verloop van de actie deden zich twee complicaties voor. De eerste was, dat de Oberbefehlshaber Ost (von Hindenburg) en diens chef staf (Ludendorff) door von Falkenhayn buiten de operatie waren gehouden. Het sprak vanzelf dat de successen, die een „buitenstaander” als von Seeckt op „hun” front wist te behalen, door hen werden betreurd [44]. De tweede complicatie vloeide uit de eerste voort. Aan von Hindenburg en Ludendorff werd de overwinning bij Tannenberg toegeschreven. Deze slag werd beschouwd als eerbewijs aan de nagedachtenis van von Schlieffen, die immers het dogma van de omsingeling had gepredikt. Met behulp van dit dogma meenden von Hindenburg en Ludendorff het belang van von Seeckts succes te kunnen kleineren. Hun alternatief — opgesteld door hun naaste medewerker Hoffmann — trok het nut van een doorbraak in twijfel [45]. Op deze wijze

zo liep het betoog, kon een tegenstander wel worden teruggedrongen maar niet vernietigend verslagen. Zeker in Polen zou dat niet lukken. Per slot vochten de Russen hier nog steeds op niet-Russisch grondgebied. Om hun legers te redden, zouden zij dit terrein wel willen prijsgeven. Nodig om dit onbevredigende resultaat te voorkomen, was een nieuw Tannenberg, maar dan op veel grotere schaal.

Het plan van de Ober-Ost-groep voorzag in een reusachtige omsingelingsbeweging uit het noorden van Oost-Pruisen. De aanval zou worden uitgevoerd door de Legergroep „Lauenstein” (later „Njemen” genoemd) en over Kovno en Wilna doorstoten in zuidoostelijke richting tot aan de noordgrens van de Pripjetmoerassen. Conrad, die het terugdringen van de Russen ook te langzaam vond gaan, schaarde zich achter deze plannen. Bovendien ontwierp hij er een replica van voor de uiterste zuidflank van het front. De Russische terugtocht langs het zuiden van de Pripjetmoerassen zou moeten worden verijdeld door een Oostenrijks-Hongaars offensief in de richting van Kovno. Van daar viel wellicht een mars op Kiev te ondernemen.

Door von Falkenhayn, von Mackensen en von Seeckt werden deze voorstellen verworpen [46]. Volgens dit drietal was het onmogelijk een groot en uitgestrekt rijk in één enkele veldtocht te verslaan. Waarop het volgens hen aankwam, was de Oostenrijks-Hongaarse grens van de directe druk van de Russische legers te bevrijden. Verdergaande doelen weigerden zij voor het Oostfront te formuleren. Dit zou de aandacht maar afleiden van het veel belangrijker westelijke front. Zij waren zich zeer wel bewust van de nadelen van een doorbraak. Gezien echter hun prioriteitschema stelden zij zich met de bescheiden resultaten ervan tevreden. Een volgend bezwaar tegen de grandioze plannen van de Ober-Ost-groep en Conrad was, dat het effect van de omsingeling toch lang op zich zou laten wachten. De valdeur zou slechts een lege kooi (Polen) kunnen afsluiten. Hoe dichterbij de Russen bij huis kwamen, hoe beter hun verkeersnet werd. Hoe verder daarentegen de omsingelingsarmen het vijandelijke land binnentrokken, des te groter werden juist hun verbindingsproblemen. De Russen zouden zo steeds hun achtervolgers kunnen voorblijven en hun legers redelijk intact uit Polen evacueren. Echter, von Falkenhayn, von Mackensen

en von Seeckt volgden een zekere koers. Zij hoopen in een reeks van frontale aanvallen de Russen zo veel schade toe te brengen, dat Oostenrijk-Hongarije voorlopig buiten gevaar zou zijn.

Om de Russen verder in het nauw te brengen, en de Ober-Ost-oppositie tegemoet te komen, verklaarde von Falkenhayn zich echter bereid een flankaanval van beperkte allure langs de benedenloop van de Narev te ondernemen. Deze manoeuvre (onder von Gallwitz) ging von Hindenburg echter lang niet ver genoeg. Het opperbevel voor voldongen feiten plaatsende begon hij de Duitse pressie in de richting van Kovno te verzwaren. Nog verder naar het noorden werden bovendien acties in de richting van Riga ondernomen [47]. De Russen waren echter op deze mogelijkheden voorbereid en hun tegenmaatregelen leken de juistheid van von Falkenhayns visie te bevestigen. Door de terugtocht uit Polen kwamen Russische troepen vrij, die nu snel per spoor naar het noorden werden getransporteerd. De Duitsers daarentegen kwamen steeds langzamer vooruit. Wilna in Litouwen wisten zij nog te veroveren maar daarna stokte de opmars. Ook Riga werd niet meer genomen. Dat de Ober-Ost-groep nu steeds meer troepen wilde overbrengen, noopte von Falkenhayn tot tegenacties. De troepenverplaatsingen gingen niet door, en von Hindenburgs bevoegdheden werden drastisch beperkt [48]. Wat Hoffmann bij deze opzet betreurde, was niet eens zozeer de beknutting van de macht van de Ober Ost: hij vreesde dat de Poolse aanpak de kans op een afzonderlijke vrede met Rusland zou verkleinen. Wanneer de Russen niet vernietigend werden verslagen, diende men vrede met hen te sluiten [49]. Hoffmann vond het OHL-beleid tweeslachtig en van halve maatregelen getuigen. Het opperbevel wenste Rusland niet te vernietigen, en een beslissing in het westen te forceren. Door Rusland echter in de strijd te laten en via Polen te bruuskeren, ontnam het zich de mogelijkheid het westfront beslissend te versterken.

Aan het oostelijke front waren rond 1915-1916 aan de zijde van de Centralen twee partijen actief: von Hindenburg, Ludendorff en Hoffmann stonden tegenover von Falkenhayn, von Mackensen en von Seeckt. Hun twist werd niet bijgelegd. Kernpunten in de discussie bleven het tijdstip en de kracht van de omsingelingspoging. Van gezaghebbende zijde wordt zelfs nú nog het Ober-Ost-gelijk bepleit [50].

Kort na deze episode werd de eerste groep echter beslissend verzwakt; von Hindenburg en Ludendorff gingen in het Duitse hoofdkwartier von Falkenhayn vervangen die een functie aan het oostelijke front kreeg. Deze verschuiving betekende een grotere nadruk op het zoeken van een beslissing in het westen, een oplossing waarvan von Falkenhayn, von Mackensen en von Seeckt altijd al voorstanders waren geweest. Begrijpelijkerwijs raakten ook von Hindenburg en Ludendorff nu in de ban van deze visie. Hoffmann bleef eenzaam in het oosten achter. Wel maakte hij nu snel carrière. Prins Leopold van Beieren werd de nieuwe Ober Ost, en Hoffmann zijn chef staf. In deze positie kwam hij ten opzichte van von Hindenburg en Ludendorff echter in de zelfde verhouding te staan als dit tweetal vroeger tegenover von Falkenhayn. Diverse malen, bv. na de Maart- en de Oktoberrevolutie, pleitte Hoffmann voor een beslissende aanval op Rusland. Alle keren echter kreeg hij van de OHL te horen, dat de daarvoor benodigde divisies in het westen niet konden worden gemist. Ook Hoffmanns verwijt aan het opperbevel, een halfslachtig beleid te voeren, kwam weer in stelling. Als von Hindenburg en Ludendorff het westelijke front zo belangrijk vonden, waarom namen zij tegen Rusland dan halve maatregelen? Als iedere Duitse soldaat in Frankrijk nodig was, dan dienden zij in het oosten geen hele divisies achter te laten. Duitsland moest óf met Rusland een snelle vrede sluiten, óf dit land vernietigend verslaan. Noch voor het een, noch voor het ander vond Hoffmann bij von Hindenburg en Ludendorff gehoor. Enerzijds rekten zij met hun annexatieplannen de vredesonderhandelingen te Brest-Litowsk, anderzijds hielden zij een voorstel tegen om Petersburg te overrompelen [51].

Daarmee is trouwens nog maar een deel van de conflictstof tussen Hoffmann en von Hindenburg-Ludendorff vermeld. Wat deze laatsten Hoffmann bijzonder kwalijk namen, was dat hij het oor van de keizer vond met een betoog dat Duitsland moest afzien van omvangrijke annexaties in Polen. Hoffmann meende, dat Duitsland het probleem van de binnen zijn grenzen wonende Polen nooit bevredigend had opgelost. Het had volstrekt geen behoefte aan miljoenen nieuwe Poolse onderdanen. Zware pressie deed de keizer uiteindelijk toch de annexatieplannen van von Hindenburg en Ludendorff aanvaarden. Alleen het militaire hoofd van Hoffmann gunde Wilhelm zijn opperbevelhebbers niet [52].

Zelfs niet toen het gerucht werd verspreid dat Hoffmann uit was op het kanselierschap [53].

Bij al deze fricties kwam nog de kritiek die Hoffmann uitte op de Ludendorff-offensieven van de lente en zomer van 1918. Tactisch van goede ideeën getuigend, werden deze offensieven in een strategisch luchtledig ondernomen. Bovendien hekelde Hoffmann het, dat Ludendorff verzuimde alle krachten achter één enkele doorbraak te plaatsen. De versplintering van de Duitse reserves over verschillende offensieven was een fout die, volgens Hoffmann, een luitenant nog niet zou maken [54]. Zelfs de laatste band tussen Hoffmann, Ludendorff en von Hindenburg werd uiteindelijk geslaakt. Een heftige discussie over de vraag aan wie precies de lauweren van Tannenberg toekwamen, verbrak ook deze laatste verbindingslijn.

Hoffmanns voorstel Rusland binnen te vallen en de bolsjewisten te verjagen, kan niet in een uitsluitend Duitse context worden gezien. Voor alle partijen in de Wereldoorlog stonden met de toekomst van Rusland grote belangen op het spel. Dit gegeven was trouwens voor Hoffmann van het grootste belang. Het zou zijn latere plannen en activiteiten ten diepste beïnvloeden. De neiging in de Russische ontwikkelingen in te grijpen kwam ook buiten Duitsland voor. Het verloop van de interventies is echter onverbreekbaar verbonden met de Duitse aanwezigheid in Rusland. Niét tegen de bolsjewisten als dragers van een revolutie waren deze interventies in eerste instantie gericht, zij golden de bolsjewisten als Duitse vijfde kolonne.

De Duitse positie in het oosten werd zo wel bijzonder verward. Duidelijk blijkt dit bv. uit de deelneming van Duitse troepen, onder generaal Rüdiger von der Goltz, aan de Finse acties in 1918 tegen het Rode Leger. Deze deelneming was alleszins succesvol en bracht en passant de Finse strijdmacht bijna geheel onder Duitse controle [55]. In eerste aanleg was von der Goltz overigens niet van plan naar Petersburg te marcheren. Zijn opdracht was een kleine Engelse troepenmacht — geland aan de kust van de Witte Zee — van het bezetten van deze stad te weerhouden. Voorlopig immers waren het de Duitsers die profiteerden van de aanwezigheid daar van de tot vrede bereide bolsjewisten [56]. De Finse opperbevelhebber Mannerheim achtte de komst van de Duitse troepen echter een pijnlijke zaak. Anders dan vele landgenoten was hij niet zeker van een Duitse eindoverwinning. Bovendien

had hij als hoog officier in het tsaristische leger net drie jaar tegen de Duitsers gevochten. Uit protest tegen de Duitse aanwezigheid legde hij eind mei 1918 zijn functie in het Finse leger neer. Van het buitenland uit ondernam hij nu pogingen om met steun van de Entente een aanval op de bolsjewisten te organiseren. Gelukte deze opzet, dan keerde het door Mannerheim zo geliefde „Ancien régime” in Rusland terug. Als beloning viel op de onafhankelijkheid van Finland te hopen en ook de Duitse aftocht lag dan in het verschiet [57].

Deze opzet strandde echter. Niet in de laatste plaats op de halsstarigheid van de Witte generaals, die weigerden na de verdrijving van de bolsjewisten van Finland af te zien. Zo tobde Finland met de Duitsers voort, tot von der Goltz door de wapenstilstand werd gedwongen het land te verlaten. Hij landde nu met zijn divisie echter in de Baltische gebieden en vatte in ernst het plan op de bolsjewisten te verdrijven. Na gedane zaken viel dan op soortgelijke wijze af te rekenen met de „November-verraders” thuis. Merkwaardig genoeg trof von der Goltz in zijn nieuwe operatieterrain ook Mannerheim weer aan. Na de wapenstilstand tussen Duitsland en de Entente hadden de Russen getracht de Baltische gebieden weer te bezetten. Finland weigerde dit te aanvaarden. Een klein expeditieleger werd in Reval aan land gezet, maar na enkele maanden alweer teruggetrokken. Tot gezamenlijke acties met von der Goltz liet Mannerheim — toen regent van Finland — het niet komen [58]. Deze afwijzende houding ondervond von der Goltz ook van von Seeckt. Deze officier was op dat moment in de Baltische streken aanwezig als chef van de staf van het Oberkommando Nord. Hij was ten aanzien van de Baltische staten een geheel andere mening toegedaan dan von der Goltz. Volgens hem diende men de regerende Russen — en dat waren de bolsjewisten — weer in deze streken toe te laten. In een verdrijving van de communisten geloofde von Seeckt niet en hij meende met hen tot afspraken te moeten komen. Getwist over de Baltische gebieden, die vanouds tot de Russische invloedssfeer behoorden, paste niet in deze lijn [59].

De positie van von der Goltz werd helemaal onhoudbaar toen de inmiddels gearriveerde Britse generaals Gough en Burt de liquidatie van de Duitse machtspositie in de Baltische gebieden eisten. Dit bevel bepaalde niet alleen de evacuatie van de geregelde troepen, ook een groot aantal Duitse vrij-

korpsen (onder leiders als Bischoff, Yorck, von Rieckhoff en Diebitsch) dat zich hier had genesteld, diende te vertrekken [60]. Toch trachtte von der Goltz nog tijd te winnen. Hij probeerde een compromis te bewerkstelligen tussen zijn Russische gunsteling, kolonel vorst Bermond-Avalov, en de door de Britten gesteunde generaal Joedenich. Gezamenlijk zou men dan een mars op Petersburg kunnen ondernemen. Het geduld van de Britten was echter ten einde en in oktober 1919 moest von der Goltz vertrekken [61]. Een groot deel van zijn ondergeschikten wist de thuisreis uit te stellen. Zij sloten zich bij Bermond aan [62].

Iets later werd ook elders in het oosten de Duitse invloed definitief gebroken. Bij de wapenstilstand een jaar tevoren was bepaald dat het Ober-Ostkommando zou blijven functioneren tot een nader te bepalen tijdstip. De Entente achtte zich nu echter sterk genoeg het vacuüm tussen Duitsland en Rusland op te vullen. Deze aflossing van de wacht had, behalve voor de Baltische staten, vooral gevolgen voor de Oekraïne. Zij betekende het begin van het einde voor het regime van Hetman Skoropadski, een net als Bermond geheel op de Duitsers georiënteerde leider. In de Baltische staten wenste de Britse generaal Gough nu echter wél Mannerheim tot steun aan Joedenich te bewegen. Uit Finland was de afstand tot Petersburg immers te verwaarlozen. Mannerheim weigerde. Joedenich vertolkte nog steeds het Grootrussische standpunt dat Finland bij Rusland behoorde, en dacht niet aan concessies. Toen Joedenich een paar maanden later door het Rode leger was verdreven en Mannerheim — als verslagen presidentskandidaat — in het buitenland vertoefde, kwamen de partijen gemakkelijker tot elkaar. Voor Rusland maakte dat weinig meer uit [63].

Net als de Duitsers hadden de Fransen nog tijdens de Wereldoorlog een comité ingesteld, dat zich zou bezighouden met „Slavische zaken”. Net als de Duitsers lieten de Fransen echter uitsluitend minderheidsgroepen tot dit comité toe. Naast het Duitse plan voor vazalsaten was zo het Franse voor een „Cordon sanitair” tussen Duitsland en Rusland geboren [64]. In de herfst van 1918 begon de Franse interventie. Het plan daartoe (opgesteld door Foch) ging uit van een multinationalaal leger. Er was echter nauwelijks plaats ingeruimd voor de Witte generaals, die de Franse steun aan het separatisme met wantrouwen bezagen. Ook door Lloyd George en

Clemenceau werd het plan echter als „te militair” verworpen [65].

Na enkele Britse en Franse tegenslagen besloot de Entente de Poolse-Russische oorlog voor haar plannen uit te buiten. Op zich zelf paste dit conflict echter niet in het interventieschema. De strijd werd hoofdzakelijk gevoerd over de vraag waar de grens tussen de beide landen zou komen te liggen [66]. Westerse steun was de Poolse leider Pilsodski echter welkom. De vorm waarin deze werd gegeven niet. In de eerste plaats zag Pilsodski geen heil in de nu door de Entente voorgestelde samenwerking met de Witte generaals. In de tweede plaats achtte hij de materiële steun van het westen een fooi. Pilsodski zag zich genoodzaakt eigen plannen uit te werken. Hoewel zelf niet bezig met een „kruistocht” tegen het bolsjewisme, speculeerde hij wel op dit interventiemotief bij anderen [67]. Begin 1920 had Pilsodski zo zijn contacten gelegd met Mannerheim, met Kaukasische en Georgische bolsjewisten, en met de Hongaarse admiraal Horthy. Afkeer van Rode en Witte Russen bracht deze groep te zamen, maar alleen Horthy was op dat moment een man met macht. Als de Tsjechen een Hongaars leger geen doorgang hadden geweigerd, was hij de Polen tegen de Sovjet-Unie te hulp gekomen [68].

Een aanbod tot steun kwam merkwaardig genoeg ook van Duitse zijde. De nieuwe leider van het Duitse leger, von Seeckt, was scherp tegen de nieuwe Poolse staat gekant. Hij stond een Russische overwinning voor. Rusland én Duitsland zouden dan tot de grenzen van 1914 kunnen terugkeren. De invloedrijke vrijkorpsen wensten deze grenzen natuurlijk ook, maar waren tevens gekant tegen een bolsjewistisch Rusland. Zij meenden de oude Duitse rijksgrenzen het snelst te kunnen herstellen door de Polen in het oosten de vrije hand te laten: verlies in het westen mochten zij in het oosten compenseren. Ludendorff bood de Polen zijn diensten aan. Zij meenden te moeten weigeren [69].

Dit korte overzicht van enkele interventie-activiteiten toont aan dat Hoffmann bepaald niet alleen stond met zijn plannen het leven van de Sovjet-Unie te bekorten. De verscheidenheid aan motieven waaruit werd getracht deze plannen te verwezenlijken, maakte eensgezinde actie echter tot een bijzonder moeilijke zaak. Tegen de lente van 1921 keerde zo al met al de rust in Oost-Europa terug. Verdere acties tegen de Sovjet-Unie leken van de

baan. Dit gold dan wel in bijzonder sterke mate voor de officiële buitenlandse koers die Duitsland nu ging varen. Hoffmann, de officier met de meeste militaire, politieke en bestuurlijke ervaring in het oosten, vond met zijn voorstel de bolsjewisten te verdrijven bij de nu leidende Duitse politici en militairen nauwelijks meer gehoor.

Rapallo en Locarno

De vrede van Brest-Litowsk werd na een enerverend onderhandelingsverloop in maart 1918 gesloten. Direct daarna werden min of meer normale diplomatieke contacten gelegd, waarbij Duitsland in elk geval een ambassadeur en een militaire attaché in Moskou stationeerde. Volgens een mededeling van Hoffmann hield deze attaché zich ook op met plannen zijn gastheren ten val te brengen [70]. De ambassadeur, Mirbach, daarentegen schikte zich loyaal in de nieuwe relatie. De reden van zijn prompte komst naar Moskou was dat de Duitse industrie verlegen zat om een groot aantal Russische produkten. De strijd in het westen naderde zijn hoogtepunt, de blokkade deed aan het Duitse thuisfront het water tot de lippen stijgen. Zowel Rusland als de afzonderlijk erkende Oekraïne dienden via leveranties te worden ingeschakeld bij de Duitse oorlogsproductie en voedselvoorziening. Toen de Oekraïense regering zich onwillig toonde, werd zij eenvoudig door een betrouwbaardere — onder Skoropadski — vervangen. De Duits-Russische handelscontacten verliepen inmiddels voorspoedig. Té voorspoedig, naar de mening van de sociaal-revolutionaire oppositie in Rusland, die Mirbach dan ook vermoordde. Zijn opvolger, Helfferich, nam tegenover de bolsjewisten een afwijzender standpunt in. Bevreesd bovendien het lot van Mirbach te delen verliet hij na enkele weken weer zijn post. Een nieuwe ambassadeur werd voorlopig niet benoemd. Duitslands actieve steun aan het Finse, Baltische en Oekraïense verzet viel met normaal diplomatiek verkeer ook niet te rijmen. Bovendien penetreerde de Duitse industrie — gesteund door Duitse patrouilles — tot ver voorbij de randgebieden. De belangen van de Turkse bondgenoot schendend, strekte de Duitse invloed zich via het Donbekken uit tot diep in de Kaukasus. De landbrug naar India lag in het verschiet.

Bij het verdrag van Versailles werden de bepalingen van Brest-Litowsk nietig verklaard [71]. Het

was zo de Entente die Duitsland en Rusland weer tot elkaar bracht. Diplomatieke contacten werden nog niet hersteld, maar de handel bloeide snel weer op. Ook hierin had de Entente indirect de hand, want door de nu begonnen blokkade van Rusland raakten immers de bolsjewisten voor de in- en uitvoer van produkten geheel van Duitsland afhankelijk. Dat Duitsland het verzoek, de blokkade te steunen, wist te omzeilen was dan ook van groot belang. Binnen Duitsland was het overigens vooral de zware industrie die vaart zette achter de economische toenadering [72]. Voor haar im- en export was deze industriebranche niet op het westen aangewezen, en de Russische markt opende grootse perspectieven. De lichte en chemische industrie konden minder enthousiasme voor deze koers opbrengen. Vanouds hadden hun contacten in westelijke richting gelopen. De politieke verhoudingen in Duitsland gaven echter een verschuiving naar rechts te zien. Al mislukte de Kapp-putsch in maart 1920, de gematigd-linkse groeperingen verloren terrein. Juist echter in de rechtse kringen domineerde de zware industrie.

De Kapp-putsch heeft, ondanks zijn falen, de Duitse geschiedenis ten diepste beroerd. De reden hiervan is dat bij de stoelendans die erop volgde, von Seeckt tot leider van de Reichswehr werd benoemd [73]. Deze aanstelling had verstrekkende gevolgen voor Duitslands militaire beleid. Ook de buitenlandse politiek werd echter erdoor bepaald: von Seeckt had er een uitgesproken mening over en hij schroomde bovendien niet daarbij een erfstuk van een van zijn voorgangers te gebruiken. Het instituut van de militaire attaché had von Waldersee weten uit te bouwen tot een schaduwapparaat voor buitenlandse zaken. Deze erfenis nam von Seeckt over en voerde daarmee een eigen buitenlands beleid [74]. Het is goed de denkbeelden achter deze politiek nader te bekijken [75]. Per slot is von Seeckt een van de sleutelfiguren uit de Weimar-republiek geweest. In de eerste plaats stond het voor hem vast dat een toekomstige oorlog moest worden gestreden tegen Frankrijk. Deze plicht verzaken was verraad aan de eer en traditie van Duitsland [76]. De afkeer van Frankrijk strekte zich ook uit tot Engeland. Ten aanzien van deze staat achtte von Seeckt een belangengemeenschap echter mogelijk. Niet dat Duitsland het initiatief zou moeten nemen. Wanneer Engeland evenwel zou inzien dat het tegenover het expansieve Frankrijk weer een conti-

mentale partner nodig had, behoefde Duitsland een verbond niet af te wijzen. In de Brits-Franse wrijvingen in het Midden-Oosten meende von Seeckt al tekenen te bespeuren van een ophanden zijnde breuk [77]. Het sprak verder vanzelf, dat von Seeckts haat jegens Frankrijk zich ook uitstreckte tot Polen. Hij achtte het de tragiek van het Poolse volk dat het de gedachte aan onafhankelijkheid nooit zou kunnen loskoppelen van die aan de oude nationale grootheid. Op deze wijze moest een onafhankelijk Polen altijd wel botsen met de burens [78]. Alleen al de gemeenschappelijke wrijving met Polen kon Duitsland en Rusland in elkaars armen voeren.

Er was echter meer dat hen bond. De traditie bv. van Bismarcks politiek. Verder was het von Seeckts overtuiging, dat het bolsjewisme — als vorm van staats-socialisme — het Russische volk veel goeds kon brengen. In elk geval beschouwde hij het als een zuiver Russisch voortbrengsel en als zodanig ongetwijfeld toegesneden op de Russische verhoudingen [79]. Hij had zelfs moeite een aantal volgelingen van verdergaande conclusies af te houden. Binnen de door hem gestichte „Sondergruppe R” bevonden zich enkele invloedrijke jonge officieren, die in zg. „nationaal-bolsjewistische” richting verder dachten. Deze Sondergruppe was — als afdeling binnen het „Truppenamt” (de voortzetting van de generale staf) — speciaal belast met het onderhouden van contacten met Rusland en het Rode leger. Het hoofd van deze afdeling, kolonel Hasse, en medewerkers als de majoors Nicolai en Schubert meenden elementen uit de bolsjewistische leer ook voor Duitsland te kunnen gebruiken. Uiteindelijk hoopten zij er een volksleger mee te kunnen organiseren. Als in de tijd van Gneisenau zouden daarmee dan de Fransen kunnen worden verdreven van 1914. Polen zou hiertoe natuurlijk dienen [80]. Ondanks een aarzeling tijdens de Ruhrbezetting was von Seeckt echter toch te veel aristocraat om met deze denkbeelden mee te gaan [81].

Indien de Russen zo verstandig waren de binnenlandse politiek van Duitsland aan Duitsers over te laten, vielen er bij samenwerking vele voordelen te behalen. Daarbij dacht von Seeckt in de eerste plaats aan het herstel van de Duits-Russische grenzen van 1914. Polen zou hiertoe natuurlijk dienen te verdwijnen, en weer moeten opgaan in het Russische rijk. Was dit eenmaal gebeurd, dan had Frankrijk bovendien een bondgenoot verloren. Wel-

licht viel dan zelfs het einde van „Versailles” te verwachten. Zolang dat verdrag nog bestond, kon het Duitse leger ondertussen met behulp van Rusland een aantal bepalingen eruit ontduiken. Tal van wapens waren door de overwinnaars aan het Duitse leger onthouden. Juist voor de militair-progressieve von Seeckt woog dit verlies zwaar. Via zijn attachés wist hij in Rusland oefenfaciliteiten te verwerven en de Russen te steunen bij de opbouw van een ook voor Duitsland interessante oorlogsindustrie [82]. De invloed van von Seeckt was groot, maar bij al deze activiteiten ondervond hij bepaald toch ook tegenwerking. In de eerste plaats natuurlijk van civiel-politieke zijde. Hoe behoudend hij ook was, en hoezeer hij de krijgsmacht ook een goed hart toedroeg, het voeren van een militair buitenlands beleid kon geen politicus tolereren. En dit te meer niet, daar men bij ontdekking represailles van de Entente kon tegemoet zien. Bovendien hoopte een aantal politici — onder hen ook Gustav Stresemann — dat Polen onder economische druk wel de Corridor en Dantzig zou teruggeven. In de tweede plaats ondervond von Seeckt in militaire groepen weerstand. Vanzelfsprekend nauwelijks in zijn eigen Reichswehr, daarvoor had hij dit wapen te goed in de hand. Wél echter in de intens actieve kringen van „militairen buiten dienst”: von Hindenburg en Ludendorff waren de „affaire Gorlice-Tarnow” niet vergeten. Hun aanzien onder collega's en politici met Junker-affiliaties was aanzienlijk. En juist in deze groepen werd de toenadering tot het bolsjewistische Rusland met afschuw gevolgd [83]. Bovendien stond von Seeckt op slechte voet met vele vrijkorpsleiders. Zijn gedrag tijdens de Kappputsch werd door hen gelaakt, terwijl ook zijn Baltische botsing met de juist in vrijkorpskringen zeer geziene Rüdiger von der Goltz hem niet werd vergeven [84].

Niet zozeer kritisch, als wel voorzichtig stelde een militair als generaal Groener zich op. Na de wapenstilstand en de demobilisatie te hebben geregeld was deze spoorwega-specialist minister voor transportzaken geworden. Maar ook in militaire richting strekten zijn activiteiten zich uit. Zijn belangrijkste bezigheid op dit terrein bestond uit het behoeden van de nagedachtenis van von Schlieffen, en uit het (doen) bewijzen dat aan het mislukken van diens „Plan” noch de opsteller noch het officierskorps als zodanig schuld had. Groeners invloed was aanzienlijk, en von Seeckt — toch al kritisch ten opzichte

van von Schlieffen — had daarvoor op zijn hoede te zijn. Ten aanzien van von Seeckts Ruslandkoers koesterde Groener bovendien ernstige twijfels. Hij meende dat Duitsland moest kiezen tussen de wereld-economie en de wereldrevolutie, en vroeg zich af of von Seeckts geschipper Duitsland op de lange duur zou baten. Beter was het snel een keuze te bepalen, wat hém betref voor het eerste alternatief. Dit hield voor hem overigens niet in dat Duitsland nu maar direct Hoffmanns voorstellen voor een kruistocht tegen het bolsjewisme moest aanvaarden. Ten eerste behoefde Duitsland niet voor het Westen de kastanjes uit het vuur te halen. Ten tweede hield Groener vast aan de traditioneel Duitse, door von Clausewitz geïnspireerde beduchtheid voor de absorptiekracht van de Russische steppen. Hij wees o.a. erop, dat zelfs de overwinnende Japanners zich in 1905 niet in het binnenland hadden gewaagd [85]. Tegen deze achtergrond werd in april 1922 te Rapallo een Duits-Russisch verdrag gesloten. De reacties erop waren verdeeld. De Reichswehr toonde zich blij verrast. Desociaal-democraten verwierpen de overeenkomst. Zelfs de Duitse ambassadeur, die in het kader van de herstelde diplomatieke betrekkingen naar Moskou zou gaan, van Brockdorff-Rantzau, toonde zich sceptisch. Hij stelde niets tegen een toenadering tot Rusland te hebben, maar achtte het gevaarlijk alles op één kaart te zetten. Beter was het ook goede relaties met het Westen aan te knopen. Bovendien zat het hem als ambassadeur natuurlijk dwars dat hem iedere informatie over de afspraken tussen de Reichswehr en het Rode leger werd onthouden [86]. Zijn vrees, dat er achter de rug van de politici ook afspraken werden gemaakt voor actieve wederzijdse bijstand, bleek echter ongegrond. Dat, ten tijde van de Frans-Belgische Ruhrbezetting, Stresemann de Britse ambassadeur met Duits-Russische tegenacties dreigde, was bluf [87]. In de loop van 1923 verkoelden de betrekkingen overigens weer. De sociaal-democraten maakten nu deel uit van de Duitse regering en de Reichswehr voelde zich daardoor bedreigd. Kanselier Stresemann vreesde zelfs een militair ingrijpen en overwoog aan de Entente de invoering van de algemene dienstplicht te vragen. Een beter middel tegen putschplannen van de Reichswehr leek hem niet denkbaar [88]. Rusland zag bij dit alles een wijziging van de Duitse politiek in het verschiep en aarzelde niet de trom van de wereldrevolutie weer te

roeren. In de herfst van 1923 werd een revolutie-poging van de KPD echter bloedig onderdrukt. Na dit echee legden de Russen zich bij een niet-communistisch Duitsland neer. De wereldrevolutie werd uitgesteld, wat het verlies aan invloed van Trotsky versnelde. De intellectualistische, internationaal georiënteerde vleugel binnen het Russische communisme moest plaats maken voor de pragmatisch-nationale tak. De ster van Stalin bleef rijzen en deze figuur was meer geïnteresseerd in de opbouw van Rusland dan in de export van revolutie. Zo kon von Seeckt gerust zijn: van dit Rusland vielen geen buitenlandse avonturen meer te verwachten [89].

Toch was het hoogtepunt van de Rapallopolitiek voorbij. Niet wat Rusland betref. Duitsland was echter minder afhankelijk van Rusland dan omgekeerd. De eenzijdige economische gerichtheid op het Oosten betekende bovendien een gevaar voor de herstelbetalingsplicht aan de Entente. De Ruhrbezetting had Duitslands afhankelijkheid van het Westen nog eens duidelijk onderstreept. In april 1924 kwam zo het Dawesplan tot stand. Het gaf Duitsland toestemming de herstelbetalingen gelijke tred te doen houden met de conjunctuur. Ter controle en stimulering van de economie werd verder de Duitse Rijksbank onder toezicht van de Entente geplaatst. Maar von Seeckt verwierp het plan; hij vreesde Duitslands afhankelijkheid van het Westen te zien toenemen, waartegenover dan geen Duitse winst stond. Integendeel, het plan kon de verstandhouding tot Rusland slechts vertroebelen. Geleidelijk verloor von Seeckt echter zijn greep op de Duitse politiek. Hij was geen partij voor Stresemann, en — na de dood van Ebert — werd von Hindenburg tot president verkozen, geen politieke vriend van von Seeckt. In plaats van naar een louter oostwaarts gerichte politiek streefde Stresemann naar een evenwicht tussen Oost en West. Men kon van beide zijden profiteren. Bovendien wenste hij nu definitief een einde te zien komen aan het eigenmachtige optreden van de Reichswehr inzake de buitenlandse politiek. Ondersteund door de minister van defensie, Gessler, en Brockhoff-Rantzau kreeg Stresemann ook in dit opzicht zijn zin [90]. Stresemanns buitenlandse beleid werd bekroond door het verdrag van Locarno (oktober 1925). Dit regelde o.a. de betrekkingen tussen Duitsland en de Entente, en opende de weg voor Duitslands toetreding tot de Volkenbond. Ten einde echter de

balans niet in de nieuwe richting te doen doorslaan werd een half jaar later het verdrag met de Russen verlengd. Daarmee was von Seeckt niet tevreden. Hij moest echter ten gevolge van een politieke blunder in oktober 1926 het veld ruimen. Zijn opvolger, generaal Heye, was nauwelijks in politieke zaken geïnteresseerd. De Duitse winst van Locarno kon al in 1927 worden geïncasseerd. De Entente trok haar militaire controlecommissie terug, en von Seeckt gaf zijn kortzichtigheid nu ook wel toe. Zijn relatie tot Stresemann verbeterde aanzienlijk en hij werd zelfs regeringsadviseur voor ontwapenings- en andere militair-politieke zaken [91]. Stresemanns invloed op de politiek verminderde echter terzelfder tijd. Hij werd ziek en stierf in het volgende jaar.

Het kabinet Müller — een combinatie van sociaal-democraten en conservatieven — volgde een meer pro-Entente-koers dan Stresemann had voorgestaan. Toen Brockdorff-Rantzau stierf en Moskou een voorkeur uitsprak voor von Seeckt als opvolger werd daaraan dan ook geen gevolg gegeven [92]. Ook in Rusland zelf begon trouwens verzet tegen de Duitse contacten te rijzen. In de herfst van 1928 liep het eerste vijfjarenplan van stapel, voor de Duitse zware industrie een teken aan de wand. Van afzetmarkt kon Rusland wel eens concurrent gaan worden. Bovendien was kort daarvoor het eerste „ingenieursproces” begonnen, met onder de beklagden vijf Duitsers.

Op de ontwapeningsconferentie van 1929 konden Duitsland en Rusland elkaar nog vinden. Beide staten keken ten opzichte van Engeland, maar vooral Frankrijk, tegen een achterstand aan. Beide pleitten zo voor ontwapening. Rusland ging overigens wel veel verder dan Duitsland. Deze conferentie kon de oude verstandhouding echter niet meer tot leven brengen. Sedert 1930 regeerde in Duitsland het kabinet Brüning bij presidentieel decreet, en de Nazi's vormden de grootste partij. De economische crisis deed trouwens ook de gelederen van de communisten zwellen. Vrees voor nieuwe revolutieplannen deed de verhouding tot Rusland verder verkoelen. In economisch-financieel opzicht bond de crisis Duitsland trouwens vaster aan het Westen. In maart 1930 werd in Berlijn het Youngplan ondertekend, dat voorzag in een nog soepeler herstelbetalingregeling. Kleinere porties werden toegestaan en meer uitstelmogelijkheden geschapen. Bovendien werd het toezicht op de Rijksbank opgehe-

ven. Enkele maanden later stemde Frankrijk zelfs ermee in het Rijnland te evacueren, mits het gedemilitariseerd zou blijven.

Rusland kon tegen deze ontwikkelingen weinig beginnen. Het oefende enige druk op Duitsland uit door contacten met Polen te zoeken ter regeling van grensgeschillen. Dit pressiemiddel was echter ook al tijdens de Locarnobesprekingen in stelling gebracht, en kon de Duitsers verrassen noch imponeren [93]. Wel werd in juni 1931 nog het verdrag tussen de beide staten verlengd, maar in dezelfde maand bleek nog eens Duitslands afhankelijkheid van het Westen: de Amerikaanse president Hoover verleende Duitsland uitstel van herstelbetaling voor de tijd van één jaar. Geen wonder, dat von Seeckt in 1932 een pamflet het licht deed zien waarin hij Duitsland ertegen waarschuwde niet weer, net als in 1914, tussen wal en schip te belanden. Het laten verlopen van de contacten met de Sovjet-Unie zou dit land uiteindelijk in de armen van Frankrijk en Engeland drijven. Duitsland zou weer omsingeld raken en von Seeckt voorspelde dat, wanneer het ooit zover zou komen, Polen nog eens aan de Oder zou komen te staan. Een opmerkelijk juiste profetie [94].

De conclusie moet luiden, dat in de officiële Duitse buitenlandse politiek drie fasen zijn te onderscheiden. Een strikt pro-Russische aanpak werd gevolgd door een pogen een oost- en westwaarts gerichte politiek te combineren. De laatste fase werd gekenmerkt door een geleidelijke verslechtering van de relaties tot Rusland, zonder dat de betrekkingen tot het Westen noemenswaard verbeterden [95]. De nieuwe omsingeling van Duitsland tekende zich zo al af. *In geen van de drie fasen werd echter een actieve anti-Russische politiek gevoerd.* Deze ombuiging bleef voorbehouden aan Hitler. En hoe onvermijdelijk deze ombuiging ook leek, en hoe duidelijk „Mein Kampf” ook een anti-bolsjewistische kruistocht beloofde, zelfs de Nazi's stelden zich in hun officiële buitenlandse politiek vooreerst niet al te scherp tegen Rusland op. Per slot was er ook nog een „Versailles” om mee af te rekenen. De opvattingen en voorkeuren van von Seeckt werkten zo in feite langer door dan hij zelf vermoedelijk heeft aangenomen. In ieder geval zal duidelijk zijn geworden, dat in de officiële buitenlandse politiek van Duitsland geen plaats werd ingeruimd voor een plan om te zamen met de Fransen en Engelsen tegen het communisme op te trekken. Na „Versail-

les" betekende zelfs een extreem anti-Russische lijn nog geen pro-Westerse.

De officiële buitenlandse politiek van een land vormt echter de resultante van het samenspel van een groot aantal krachten. Een belangstelling, uitsluitend gericht op de officiële uitkomst van dit proces, loopt het gevaar belangrijke elementen uit het krachtenveld te onderschatten of zelfs geheel te negeren. Dat tegenkrachten het effect van deze elementen op het officiële eindresultaat neutraliseren, behoeft bv. niet noodzakelijkerwijs ook op lange termijn het belang ervan te verminderen.

Om tot Duitsland terug te keren: Hitler kwam uiteindelijk aan zijn anti-bolsjewistische kruistocht toe, hoe weinig aanknopingspunten de officiële buitenlandse politiek daartoe ook had gegeven. En natuurlijk rijst dan de vraag of bij de ontwikkeling van die politiek geen factoren hadden meegespeeld die — zonder effect op de officiële lijn — uiteindelijk Hitlers kruistochtplannen toch mede bepaalden. Ik meen de mogelijkheid hiervan niet te kunnen uitsluiten. Bovendien geloof ik dat in dit verband vooral *militaire* overwegingen van belang kunnen zijn geweest. De Nazi's hadden geen hulp nodig bij het ontwikkelen van hun *politieke*-kruistochtplannen. Militair zouden zij echter — direct of indirect — te rade kunnen zijn gegaan bij de opvattingen van iemand die ten opzichte van Rusland zijn militaire sporen had verdiend: generaal Max Hoffmann.

Het „Hoffmann-Plan”

Gedurende zijn gehele loopbaan had Hoffmann zich op het Russische probleem kunnen concentreren. Direct na het beëindigen van zijn opleiding werd hij voor zes maanden naar Rusland gezonden en vervolgens aangesteld in de Ruslandsectie van de generale staf. Tijdens de Russisch-Japanse oorlog werd hij als militaire waarnemer aan de Japanse Staf toegevoegd en woonde zo enkele belangrijke acties bij. De gehele Wereldoorlog diende hij aan het oostelijke front, waar hij — dank zij o.a. de protectie van Ludendorff — bijzonder snel carrière maakte. Na het vertrek van von Hindenburg en Ludendorff naar het Westen werd Hoffmann tot chef van de staf van de nieuwe Oberbefehlshaber Ost benoemd. In deze functie leidde hij in feite een derde deel van de Duitse strijdmacht, en dat als

kolonel. In de lente van 1917 werd Hoffmann tot generaal bevorderd, ruim twee jaar voor hij dit had mogen verwachten. Deze gang van zaken geeft op duidelijke wijze aan: 1. de uitzonderlijke kwaliteiten die men Hoffmann toedacht, 2. de invloed van Ludendorff op het „Militärkabinett” (de o.a. voor bevorderingen verantwoordelijke instantie), 3. de gunst van Ludendorff waarin Hoffmann zich toen nog mocht verheugen, en 4. de invloed van de leden van de Duitse generale staf op hun bevelvoerende commandanten [96].

Bij al zijn contacten met het Russische leger had Hoffmann zich geen gunstige indruk van deze organisatie gevormd. Noch tijdens de gevechten in Mantsjoerije, noch tijdens Tannenberg en de latere gebeurtenissen uit de oorlog had het Russische officierscorps hem kunnen imponeren. De teleurstellingen die Hoffmann moest verwerken, werden hem steeds door zijn collega's en de keizer bereid. Ook direct na de Maart- en Oktoberrevoluties vielen hem geen verbeteringen in de gevechtswaarde van het Russische leger op [97]. Geen wonder dat Hoffmann van een aanval tot diep in het hart van Rusland geen al te grote problemen verwachtte.

Reeds tijdens de oorlog was Hoffmann tot de conclusie gekomen, dat een tweefrontenstrijd Duitslands krachten te boven ging. Op welk front vrede moest worden gesloten, maakte hem weinig uit. Hij zag kansen hiervoor met Rusland, onder teruggave van Polen aan dit land. Ook meende hij hiertoe mogelijkheden in het Westen te zien, dan onder opgeven van Elzas-Lotharingen. Na het aan de macht komen van de bolsjewisten in Rusland hield voor Hoffmann deze vrijblijvendheid echter op. De vredesonderhandelingen te Brest-Litowsk maakten hem bewust van de propagandistische krachten van het comunisme, dat hij voortaan actief meende te moeten bestrijden [98]. Rust aan het westelijke front was daarvoor echter een vereiste, en als deze wens niet tijdens de oorlog kon worden vervuld dan zo spoedig mogelijk daarna. Duitsland was toen echter geen gelijkwaardige partner meer voor de Entente. Het verdrag van Versailles maakte de kans op rust ook niet groter. Desondanks meende Hoffmann dat het tot een duurzame vrede met Frankrijk en de Angelsaksische landen moest komen. Mogelijkheden tot toenadering zag hij dan vooral op economisch en militair gebied. Engeland en Frankrijk hadden de bolsjewistische propaganda vooral in hun koloniën te vrezen. Daarvan waren zij echter,

juist door de verarming van Europa, nog meer afhankelijk gemaakt. Het Westen had de Duitse markt nodig, en het bolsjewistische isolement van Rusland kon economisch noch politiek worden geduld. Het Westen zou zijn economische belangen met de Duitse moeten verbinden, zijn industrieën en banken met de Duitse moeten vervlechten. Het zou de Russische markt moeten opbreken en de bolsjewisten verdrijven [99].

Bij deze onderneming was hulp van Duitse legers voor de Entente geen dringende noodzaak. Hoffmann speculeerde echter erop dat het Westen uit zuinigheidsoverwegingen deze steun toch wel zou aanvaarden. Lakei van het Westen zou Duitsland niet behoeven te worden. In de eerste plaats zou Duitsland moeten worden bewapend om zich in Rusland te kunnen weren. In de tweede plaats zouden de genormaliseerde betrekkingen tot het Westen Duitsland economische en financiële voordelen kunnen brengen, in de vorm van leningen bijvoorbeeld. In de derde plaats zou, na gedane zaken in Rusland, het Duitse Rijk een aandeel verwerven in de economische exploitatie van dat land [100]. Dat deze exploitatie ook de Russische bevolking ten goede zou komen, wenste Hoffmann echter uitdrukkelijk te onderstrepen. Het terugvoeren van Rusland in de wereldeconomie zou alle betrokkenen voordelen brengen, niet in de laatste plaats de Russen. Mocht de Entente echter besluiten Duitsland links te laten liggen, dan voorzag Hoffmann een andere wending in de Duitse politiek.

So drängt uns die Entente dazu, gerade bei Japan Anschluß zu suchen, weil dieses Land das einzige ist, das gegen England-Amerika seine Selbständigkeit bewahrt hat und das einzige ist, das uns einmal rächen kann. [101]

Niet alleen von Seeckt bleek over profetische gaven te beschikken.

In het kader van een Westerse kruistocht tegen het bolsjewisme dacht Hoffmann ook aan een Europese herwaardering van het Christendom. Veel aandacht besteedde hij daaraan echter niet. Interessanter zijn dan ook zijn notities over de politieke ondermijning van het bolsjewisme. Wellicht viel bij de Russische bevolking nog te speculeren op een zekere verknochtheid aan het vorstenhuis. Zo schreef Hoffmann over zijn plannen uit 1918, dat het toen eenvoudig zou zijn geweest over Smolensk naar Petersburg op te rukken. Daar zou dan een Russische regering kunnen worden geïnstalleerd die

... einfach die Fiktion aussprach, daß der Zarewitsch noch lebte, setzte man für diesen Zarewitsch einen Reichsverweser ein — ich dachte dabei an den Großfürsten Paul — brachte man dann die provisorische Regierung nach Moskau. [102]

Het is duidelijk, dat Hoffmann meende te kunnen herhalen wat eens met Lenin was gelukt. Deze was door de Duitsers als kockoeksjong in het Russische nest gedeponerd, en had daar de Duitse verwachtingen niet beschaamd. Dat middel was een eigen leven gaan leiden, maar Hoffmann zag niet in waarom de hele procedure niet nog eens kon worden herhaald; nu dan om de klok terug te zetten.

Hoffmanns militaire denkbeelden over een inval in Rusland zijn natuurlijk in het bijzonder de moeite van het bespreken waard. In de eerste plaats vormde de preventieve oorlog sedert von Moltkes dagen een vast onderdeel van het Duitse militaire repertoire. Hoffmann kon moeiteloos bij deze traditie aanknopen. In de tweede plaats wees Hoffmann de Duitse denkbeelden af dat iedere inval in Rusland op een herhaling van 1812 zou uitlopen. Zij die zich daarover bezorgd maakten,

... machten sich nicht klar, daß die Schwierigkeiten, die Napoleons Kriegsführung damals hatte, durch die modernen Verbindungsmittel überwunden sind. Hätte Napoleon die Eisenbahn, das Telephon, den Kraftwagen, den Telegraphen und den Flieger gehabt, dann wäre er heute noch in Moskau. [103]

Men zou ook niet alleen met militaire middelen moeten vechten. De fout van de Witte generaals was, dat zij het Ancien régime volledig in ere hadden willen herstellen. Een dergelijk vooruitzicht had geen aantrekkingskracht op de Russische bevolking. Een aantal sociale en politieke hervormingen viel niet te vermijden, en was trouwens broodnodig. Bovendien dienden de oprukkende legers goed te zijn voorzien van alle hulpmiddelen om overal de eerste materiële nood van de bevolking te lenigen. Dit zou zware eisen stellen aan de bevoorradingsdiensten van de verbonden legers, maar in het oplossen van dit probleem had de Duitse generale staf zich gespecialiseerd [104]. De inval moest natuurlijk als militair probleem niet worden onderschat. De grootste vijand was niet het Rode leger, maar de uitgestrektheid van het Russische rijk. De les van Napoleon werd door Hoffmann echter uitdrukkelijk als verouderd bestempeld.

Der Kaiser der Franzosen hatte keine Bahnlilien,

keine Autokolonnen und kein Telephon. Er mangelte aller Hilfsmittel zum Ausbau der rückwärtigen Verbindungen, über welche die Kriegskunst unserer Zeit verfügt. An den ungenügenden Ausbau der rückwärtigen Verbindungen gingen die Armeen Napoleons in Russland zu Grunde, obgleich sie nicht geschlagen waren. Die deutschen Armeen dagegen sind im Weltkrieg weit in Russland vorgedrungen. Sie haben auch den russischen Winter ohne Schwierigkeiten überwunden, weil auf den mit allen Hilfsmitteln der modernen Kriegskunst ausgebauten rückwärtigen Verbindungen die erforderlichen Kriegsbedürfnisse den Truppen zugeführt werden konnten. Ich bin daher überzeugt, daß eine europäische Interventionsarmee, die reichlich mit schwerer Artillerie, mit Flugzeuggeschwader und mit allem modernen Kriegsmaterial ausgerüstet wäre, die Roten Armeen der Sowjetregierung schlagen würde, wo sie sich finden. Allerdings möchte ich ganz besonders betonen: eine derartige Armee muß von vornherein stark genug sein, um nach ausreichender Sicherung der rückwärtigen Verbindungen mit zum Enderfolg hinreichenden Kräften Moskau zu erreichen. Nichts wäre gefährlicher, als den Kampf gegen die Sowjetregierung etwa mit zu schwachen Kräften zu versuchen (. . .) Ich bin dabei der Ansicht, daß eine derartige Intervention gegen die Sowjetregierung durchaus verschieden von den Kämpfen des Weltkrieges sein würde. Bei dem technischen Übergewicht der europäischen Mächte und ihrer Armeen gegenüber Sowjetrußland und den Roten Armeen der Sowjetregierung wären die Kampfverluste der gegen diese Rote Armeen marschierenden Truppen als gering, ihr Erfolg nach menschlichem Ermessen sicher vorauszusehen. [105]

Onorthodox als deze opvattingen waren, Hoffmann stond niet alleen. Kolonel Bauer — vriend en jarenlang medewerker van Ludendorff, deelnemer aan de Kapp-putsch — meende dat een aanval op de Sovjet-Unie zeker succes kon hebben. Voorwaarde was echter tenminste 50 tot 60 divisies ervoor uit te trekken [106]. Zelfs von Hindenburg belandde in het kleine kamp van de onorthodoxen. Per slot had hij zijn plannen uit 1915 nog steeds te rechtvaardigen. Niet onder zijn leiding, maar onder die van von Falkenhayn, waren de overwinningskansen verspeeld. Hij had zo in 1916 slechts een failliete boedel kunnen overnemen.

Der napoleonische Feldzug hatte seinerzeit nur einen verhältnismäßig schmalen Keil in das weite, dünn bevölkerte, wirtschaftlich primitive, innerpolitisch noch völlig unerwachte Russland getrieben. Wie ganz anders sprach sich eine breite, moderne Offensive aus; welche ganz anderen innerstaatlichen Verhältnisse

mußte sie jetzt auch in Russland vorfinden? In diesen Anschauungen lag letzten Endes der Widerstreit zwischen der damaligen deutschen Heeresführung und meinem Oberkommando. [107]

Ook generaal Reinhardt — in 1920 von Seeckts enige tegenkandidaat als Reichswehrleider — liet zich over de kansen van een Russische veldtocht optimistisch uit. In het westen beval hij een defensieve opstelling aan, bevreesd als hij was voor een herhaling van de loopgravenstrijd. Ten opzichte van Rusland zag hij echter offensieve mogelijkheden. Ook hij wees daarbij een vergelijking met Napoleon af.

Wäre Napoleons Strategie 1812 nicht mit seinem Feldzugsplan, sondern mit der Organisation eines beweglichen Heeres begonnen, so wäre er vielleicht des Raumes Herr geworden, den seine schwerfälligen und anspruchsvollen westeuropäischen Divisionen nicht meistern konnten. [108]

Na de terugtrekking van de Duitse troepen uit het oosten bevond Hoffmann zich in een duidelijk isolement. Zijn ruzie met von Hindenburg en Ludendorff bemocillijkte de verspreiding van zijn denkbelden in rechtse kringen. Zijn slechte verstandhouding tot von Seeckt hield hem — „gewiss unter anderen Umständen der kommende Chef des Generalstabes” [109] — buiten de Reichswehr. Zijn snelle carrière had hem binnen het officierscorps tot een wat eenzame figuur gemaakt. Partijpoliticus was hij bovendien niet. Het behoeft op het eerste gezicht dan ook niet te verwonderen, dat in een recente studie over de ontwikkeling van het Duitse militaire denken over hem werd geschreven dat zijn denkbelden in militaire kring geen aanhang vonden.

Daartegen valt echter in te brengen dat het niet aanslaan van Hoffmanns ideeën in de Reichswehr niet uitsloot dat zij elders wel aftrek vonden. Duitsland bleef ook na de wapenstilstand een militaristische natie. Bovendien bracht de reputatie, die Hoffmann in buitenlandse militaire en diplomatieke kringen genoot, hem na 1919 met vele leidende personen uit Engeland en Frankrijk in contact. Ook vele (oud)interventionisten wendden zich met hun problemen tot hem. Natuurlijk zocht hij deze contacten ook zelf. Per slot zou zijn interventieleger multinationalaal van aard zijn en de goedkeuring van de Entente behoeven. Het leven van grand-seigneur dat Hoffmann na 1919 in Berlijn leidde en de salon die hij daar hield, stelden hem in staat aan zijn

ideeën zo toch de nodige bekendheid te geven. Op een vlotte aanvaarding van zijn voorstellen rekende hij trouwens niet.

Der General (war) selbst der größte Skeptiker. Zwar glaubte er an das Unvermeidliche: aber erst, wenn Englands Kolonien brannten, wenn Asien brannte — nicht früher! [110]

Hoffmann stierf in 1927. Reeds een aantal jaren daarvoor echter was de drijvende kracht achter zijn plannen een zekere Arnold Rechberg geworden. Deze persoon ontplooidde een ongelooflijke publicistische activiteit en beschikte over een uitgebreid netwerk van kennissen en relaties. Met zijn pogingen een anti-bolsjewistische kruistocht te organiseren, beginnen enkele merkwaardige en weinig bekende militair-politieke ontwikkelingen in Duitsland.

Arnold Rechberg stamde uit het gezin van een textielabrikant, en kreeg later — via zijn broer — connecties met de Duitse kali-industrie. „Industrieel”, zoals hij door velen werd genoemd, was hij zelf echter niet [11]. Hij ontplooidde zich als reiziger, beeldhouwer, beschermer van de schone kunsten en amateur-politicus. Deze activiteiten brachten hem in vele Europese landen, vooral Frankrijk, waar hij zich — dank zij zijn financiële onafhankelijkheid — steeds in de hoogste kringen kon bewegen. Reeds op jeugdige leeftijd ontvouwde hij Frans-Duitse verbroederingsplannen. Zowel door het organiseren van Frans-Duitse exposities als door het pleiten voor een Frans-Duitse bank zette hij zich hiervoor in. Dit laatste plan strandde — ondanks welwillende aandacht van de Duitse kroonprins — op het Auswärtige Amt [112].

Ondanks deze pro-Franse oriëntatie was Rechberg toch ook een Pruisisch conservatief, met grote belangstelling voor militaire zaken. Hij vervulde met overgave zijn plichten als reserveofficier in een van de voornaamste Pruisische cavalerieregimenten [113]. Tijdens de Wereldoorlog zou hij het tot Rittmeister brengen, en tot ordonnans van veldmaarschalk von Haeseler in het leger van de Duitse kroonprins. Rechberg ontdekte dat men in deze kringen na de slag aan de Marne weinig hoop meer koesterde op een overwinning in het westen. Resultaten verwachtte men nog slechts tegen Rusland [114]. Rechberg zocht naar mogelijkheden het verloop van de oorlog in deze richting om te buigen. Behalve de kroonprins werden de Beierse minister-

president graaf Hertling, de Rijksdagafgevaardigde Erzberger, en staatssecretaris von Jagow voor zijn plannen gepolst. In maart 1915 moest Rechberg echter de vernedering van een arrestatie ondergaan. Wel werd hij spoedig vrijgelaten en van iedere blaam van spionage gezuiverd, maar hem werd te verstaan gegeven zich uit de buurt van de kroonprins te houden. De militairen dachten niet aan een vrede in het westen. Bovendien wantrouwden zij Erzberger (eigenlijk iedere burgerpoliticus) en zij meenden in Rechberg een instrument van deze parlementariër te zien [115]. Rechberg zelf hield aan deze affaire een persoonlijke vijand over: majoor Nicolai, hoofd van de militaire inlichtingendienst en later, in de Reichswehr, lid van von Seeckts „Sondergruppe R”.

Rechberg staakte zijn activiteiten echter niet. Tegen het einde van de oorlog nam hij contact op met generaal Hoffmann, en uit deze periode dateren ook zijn relaties tot Stresemann. Een zwager van Stresemann zou, als hoog ambtenaar, een belangrijke pleitbezorger voor Rechbergs ideeën blijven [116]. Na afloop van de oorlog probeerde Rechberg trouwens ook de kroonprins weer bij zijn plannen te betrekken. Hij hoopte de Entente voor een constitutionele monarchie in Duitsland te interesseren, als enig middel om de dreigende anarchie te beteugelen. De kroonprins zou de eerste vorst in deze lijn moeten zijn. Daartoe zou deze zich ook in Duitsland een grotere populariteit moeten verwerven. Het was om deze reden dat Rechberg zich persoonlijk inzette voor de snelle publikatie van de oorlogsherinneringen van de kroonprins. Hij corrigeerde zelf de drukproeven, maar was hevig teleurgesteld toen de kroonprins de uitgave van het boek tot 1923 liet rusten. Rechberg achtte toen de gunstige tijd voor een vorstelijke campagne verstreken. Een zekere verkoeling in hun verstandhouding bleef niet uit [117].

Rechberg had het oog laten vallen op Ludendorff als alternatief Duits leider. Diens moeizame relatie tot Hoffmann vergemakkelijkte de contacten niet, maar Rechberg wist de belangstelling van de generaal toch te wekken. Deze had trouwens zelf al — tijdens de Pools-Russische Oorlog — tot een interventieplan besloten. Een andere factor die Rechbergs contacten met Ludendorff begunstigde, was dat de laatste veelvuldig omging met door de bolsjewisten verdreven Oekraïense leiders. Vooral Hetman Skoropadski — vriend inmiddels van de Nazi-

theoreticus Rosenberg — bleek voor een nadere uitwerking van Rechbergs plannen te voelen. De internationaal georiënteerde Rechberg ging een louter Oekraïense oplossing voor het Russische probleem echter niet ver genoeg [118].

Ook in zijn contacten met Ludendorff kwam hij uiteindelijk niet verder. Ludendorffs afkeer van samenwerking met Frankrijk en Engeland bleek een onoverkomelijk struikelblok. Dit zelfde gold voor zijn haat jegens het Rooms-katholicisme. Rechberg meende — om pragmatische redenen overigens — een Europese kruistocht tegen het bolsjewisme niet zonder de een of andere vorm van pauselijke zegen te kunnen beginnen. Gesprekken hiertoe met de pauselijke nuntius Pacelli in München en met kardinaal Faulhaber had hij al gevoerd. Voor Ludendorff vormde deze ontwikkeling echter een breekpunt. Bovendien was hem uit gesprekken met Britse en Franse diplomaten in Berlijn gebleken dat zij weliswaar sympathiek stonden tegenover een aanval op Rusland, maar toch vreesden dat Rechberg de praktische zijde van een Brits-Frans-Duitse coalitie onderschatte [119]. En inderdaad doet Rechbergs vermoeden, dat de Entente Ludendorff als een van haar veldheren zou tolereren, naïef aan. Van belang in dit verband zijn echter wel enkele brieven van Rechberg aan Ludendorff, waarin hij hem waarschuwt voor al te nauwe banden met Hitler. Volgens Rechberg trad Hitler als een onbewuste agent-provocateur voor Moskou op. Zijn pogingen het bolsjewisme te bestrijden zonder zich éerst van de steun van het Westen te verzekeren, zouden Duitsland in een gevaarlijk isolement kunnen brengen [120]. Het antisemitisme van Hitler én Ludendorff stuitte ten slotte Rechberg niet alleen persoonlijk tegen de borst [121]. Hij wees het ook als politiek instrument af. In het westen kon men er geen vrienden mee maken.

De breuk met Ludendorff en zijn oordeel over Hitler brachten Rechberg overigens niet ervan af ook zelf activiteiten tegen de Weimar-republiek te ontplooiën. Zo onderhield hij zeer vriendschappelijke relaties met tal van vrijkorps- en Heimwehrleiders (Ehrhardt, Pabst, Escherich, von Lüttwitz). Bovendien trad hij actief op tegen het linksradicalisme, als Rittmeister in de (overigens geregelde) Garde-Kavallerie-Schützendivision van generaal von Oven. Ook speelde hij op de achtergrond een rol bij de Kapp-putsch [122]. Van deze actie moet hij overigens voornamelijk verwachtingen op het

terrein van de buitenlandse politiek hebben gekoesterd. Een van de zwakke punten in Rechbergs aanpak was nl. juist zijn gebrek aan belangstelling voor, en zijn onderschatting van het belang van, de binnenlandse politiek. Was Rechberg in dit opzicht op zijn hoede geweest, dan was hij bv. tactvoller met Ludendorff omgesprongen. Het prestige van deze persoon, juist in de behoudende Duitse kringen waar Rechberg steun voor zijn denkbeelden hoopte te vinden, had hem tot grote omzichtigheid moeten manen.

Wat Rechberg verder parten speelde, was zijn slechte aansluiting bij de ook politiek invloedrijke leiders van de Duitse zware industrie. De verschillende oriëntaties van de lichte en de zware industrie in Duitsland zijn reeds ter sprake gekomen. De lichte was zeker te vinden voor de door Rechberg voortdurend bepleite connecties met de landen in het Westen. De samenwerking tussen de Franse en Duitse kali-industrie (broer Fritz was directeur van de laatste) vormde voor Rechberg een schoolvoorbeeld van wat er op dit terrein te bereiken viel [123]. De Duitse zware industrie kon na de oorlog in het westen echter alleen maar scherpe concurrentie verwachten. De leiders van deze vleugel stelden zich juist bijzonder veel voor van de Russische markt. Zij bleken alleszins bereid hun bezwaren tegen het bolsjewisme ervoor ter zijde te schuiven. Rechberg verweet hen opportunisme en kortzichtigheid, hij werd op zijn beurt van een al te theoretische benadering van de economische feiten beschuldigd. Deze aantijging sneed hout. Rechbergs economische denkbeelden gingen mank aan een rationalisme dat bepaald te kort schoot om de complicaties van de internationale verhoudingen te ontrafelen [124].

Rechbergs connecties met Britse en Franse militairen en diplomaten zijn al even ter sprake gekomen. Van deze zijde ontving hij het verwijt geen aandacht te besteden aan de beperkingen die het jongste verleden hen oplegde. Hoezeer zijn gesprekspartners — o.a. generaal Nollet, hoofd van de Franse Militaire Controle Commissie, en D'Abernon, Brits ambassadeur in Berlijn — ook voelden voor acties tegen het bolsjewisme, zij beseften dat de massa van de Franse en Britse bevolking een Duitse herbewapening nog niet zou aanvaarden. Ook de contacten tussen Rechberg en Stresemann verliepen uiteindelijk voor de eerste niet naar wens. De Locarnopolitiek van toenadering tot het Westen werd door Rechberg vanzelfsprekend toegejuicht.

Dat Stresemann zijn banden met Rusland niet terzelfder tijd wilde verbreken, werd door Rechberg echter als verraad beschouwd. Stresemann dacht er niet aan de voordelen van de band met het Oosten op te geven voor die met het Westen. Voor Rechberg was Stresemann voortaan de man van halve maatregelen [125].

Teleurgesteld in zijn bekommernissen in Duitsland, trachtte Rechberg nu rechtstreeks in het buitenland aanhangers voor zijn plannen te vinden. De diplomatieke breuk tussen Engeland en de Sovjet-Unie (1927) hoopte hij voor zijn doeleinden te kunnen gebruiken. Volgens het Duitse ministerie van buitenlandse zaken, dat de activiteiten van de amateur-politicus altijd nauwgezet volgde, vonden Rechbergs ideeën een gunstig onthaal in conservatieve bladen als de „Morning Post” en de „Daily Mail”. Bovendien reageerden enkele leidende Britse politici en militairen positief. Onder hen waren Lord Birkenhead, staatssecretaris voor India, generaal Wildham Childs, chef van de Britse inlichtingendienst, en Sir Locker-Lampson, leider van de conservatieven in het Lagerhuis. Ook Sir Henry Deterding — een oud contact al van Hoffman — die nu voor zijn oliemaatschappij het verlies van de Kaukasische olievelden moest betreuren, bracht in enkele brieven aan Rechberg zijn sympathie voor diens ideeën onder woorden. Zelf pleitte hij voor een blokkade van het bolsjewisme. Uiteindelijk echter koos Deterding de lijn van de Duitse zware industrie. Gedwongen door acties van de Standard Oil Cy., leerde hij dat hij best zaken kon doen met een ideologische vijand [126]. Rechberg ontdekte bij deze Britse contacten overigens de actieve steun van Richard von Kühlmann. Deze voormalige minister van buitenlandse zaken was tijdens de besprekingen van Brest-Litowsk de civiele partner van Hoffmann geweest [127].

Ook ten aanzien van Frankrijk was Rechberg actief, maar hier liepen zijn handelingen parallel aan enkele door de Reichswehr ondernomen initiatieven. Tegen 1930 probeerden leidende figuren uit het Duitse leger — de generaals von Schleicher, von Bredow en Hammerstein-Equord — tot een betere verstandhouding met Frankrijk te geraken [128]. Hun oogmerk was Duitslands herbewapening te bespoedigen. Het ministerie van buitenlandse zaken steunde dit plan. Het ging zelfs ermee akkoord, dat niet-officiële kanalen werden gebruikt, al was het kort daarvoor nog pijnlijk verrast toen een met

Rechberg bevriende Fransman — de journalist Hervé, voormalig marxist — Hitler en Hugenberg rechtstreeks had benaderd met een voorstel tot Frans-Duitse samenwerking tegen Rusland. De minister van defensie, Groener, hield zich van de initiatieven overigens afzijdig. Schleicher had voldoende vrienden in zijn kennissenkring om bij dit informele contact in te schakelen. Onder hen bevonden zich de bankier Regendanz, de latere kanselier von Papan, de leider van de door von Schleicher gesubsidieerde „Deutscher Bund zum Schutz der abendländischen Kultur”, von Alvensleben, en ook Arnold Rechberg. Een contact van von Alvensleben, de Franse politicus Paul Boncour, leverde weinig op. Met een vriend van von Papan volgden echter nadere besprekingen. Deze graaf d'Ormesson stelde voor de Duitse herstelbetalingen te verlagen, in ruil voor Duitse ontwapening. De Verenigde Staten zouden — om financiële redenen — bij de ruil moeten worden betrokken. Niet alleen was dit voorstel voor de Duitse militairen onaanvaardbaar, het strookte ook volstrekt niet met Rechbergs plannen. D'Ormesson had deze trouwens als te radicaal uitdrukkelijk verworpen. Gesprekken die Rechberg, vergezeld door medestanders als de industrieel Klönne en de generaal b.d. von der Lippe, met Franse politici als Reynaud en Poincaré voerde, vermochten het Franse standpunt niet te wijzigen.

Opvallend is overigens dat noch in Rechbergs correspondentie, noch in de memoires van von Papan melding wordt gemaakt van een rechtstreeks contact tussen beide personen. Wél wist de „Völkischer Beobachter” over het bestaan van deze relatie te berichten [129]. In 1929 verraste Rechberg de wereld met een verslag van een interview dat hij jaren daarvoor met maarschalk Foch had gehad. Aanknappend bij zijn eerdere interventieplannen bleek Foch in het begin van 1924 bereid ook voor Duitse eenheden een plaats in een anti-Sovjetleger in te ruimen. Foch — toen zonder veel politieke invloed overigens — dacht de omvang van het Duitse leger tot 60% van het Franse te laten uitgroeien. Het opperbevel van het interventieleger zou gezamenlijk worden gedragen. Aan elke Duitse eenheid groter dan een divisie diende verder een Franse stafofficier te worden worden toegevoegd [130].

Tot slot dient in het kader van deze niet-officiële buitenlandse contacten de „affaire Bell” te worden genoemd. Georg Bell was een journalist van Schots-Duitse afkomst en is mogelijk als contactpersoon

tussen Rechberg en Deterding opgetreden [131]. Zeker is in ieder geval, dat Bell in 1930 van de leider van de SA, Ernst Röhm, het verzoek kreeg contacten met Britse en Franse politici te zoeken. Röhm wenste voor zijn SA een eigen afdeling voor buitenlandse zaken, en een eigen inlichtingen- en propagandadienst in het leven te roepen. Bell ving zijn activiteiten aan in Volkenbondskringen in Genève. Naar aanleiding daarvan schijnt Röhm „auf Bedingungen angeblich englisch-französischer Geldgeber eingegangen zu sein” [132]. Deze eisen hielden onder meer in dat Röhm de leiding van de NSDAP zou overnemen, de partijpers onder Britse invloed zou brengen en een bureau voor buitenlandse en militair-politieke zaken zou instellen dat op nadere orders moest wachten. Mogelijkerwijs is Röhm van deze eisen geschrokken. Hun uitvoering heeft hij in elk geval niet ter hand genomen en zeker is evenmin, of hij van Bells contactpersonen geld heeft aangenomen. Wel zeker is, dat Bell zich korte tijd later door de Nazi's bedreigd voelde en in 1933 in Oostenrijk werd vermoord. Röhm deelde dit lot een jaar later, evenals von Schleicher, von Bredow en vele oud-vrijkorpsleiders, die zich in de SA hadden genesteld. Tot ieders verbazing ontsprong von Papen de dans; zo ook Rechberg [133].

Rechberg heeft na 1933 vrijwel geen politieke activiteiten meer ontplooid. In een totalitaire staat was voor een amateur-politicus ook geen plaats. Eerst in 1938 deed hij weer van zich spreken, door Hitler een „Denkschrift” voor te leggen, waarin een preventieve oorlog tegen de Sovjet-Unie en een bondgenootschap met Frankrijk werden bepleit. De superioriteit van het Duitse leger werd als argument aangevoerd om de aanval niet al te lang meer uit te stellen. Met een Duits-Russisch verdrag in de maak had Hitler geen behoefte aan dit soort adviezen. Rechberg werd dan ook voor alle zekerheid gearresteerd en korte tijd gevangen gehouden. In 1940 bracht Rechberg zijn stellingen echter opnieuw onder Hitlers aandacht. De aanleiding tot deze stap vormden de besprekingen die Hitler toen juist met de Franse maarschalk Pétain was begonnen [134]. Opnieuw werd Rechberg gearresteerd.

Dit patroon herhaalde zich nog enkele malen, tot Rechberg na de 20e juli 1944 definitief werd opgesloten. Volgens Walther Schellenberg — hoofd van

de Sicherheitsdienst — gebeurde dit op instigatie van Rechbergs oude vijand Nicolai, die goede relaties met Martin Bormann onderhield. Het kan in elk geval nauwelijks toeval zijn geweest, dat Rechberg nu als „Ehrenhäftling” bij een groep geïnterneerde Franse generaals en politici werd ondergebracht. Het was een navrant slot van zijn politieke carrière [135].

Conclusies

De militair-historicus Wallach komt tot de bevinding dat het „Hoffmann-Plan” na 1918 binnen de Duitse krijgsmacht geen aanhangers heeft geteld. Hij stelt verder:

Wir wissen nicht, ob Hitler die Bücher Hoffmanns (. . .) gelesen hat oder ob er durch ihre Ansichten beeinflusst worden is. [136]

Hitlers aanval op de Sovjet-Unie wordt vervolgens verklaard uit: 1. de militaire situatie zoals die zich tot 1941 had ontwikkeld, en 2. Hitlers eigen politieke denkbeelden zoals o.a. neergelegd in „Mein Kampf”. Tot een geheel andere conclusie komt echter E. Henri, auteur van het in 1936 verschenen boek „Hitler over Russia? The coming fight between the fascist and socialist armies” [131]. Geschreven vijf jaar vóór „Operatie Barbarossa” wordt in dit boek vanzelfsprekend aan de situatie van 1941 geen aandacht besteed; wél aan „Mein Kampf”, maar vooral aan de invloed op Hitler van de denkbeelden van Hoffmann [137]. Het verschil tussen beide boeken is, dat in het eerste wellicht te veel afstand tot de toenmalige gebeurtenissen wordt genomen, in het laatste veel te weinig. In het eerste wordt te veel gelet op de „officiële” lijn van de militair-politieke ontwikkelingen, in het tweede bijna uitsluitend op de gebeurtenissen áchter deze lijn. Wanneer men „Hitler over Russia?” al als minder betrouwbare journalistiek ter zijde schuift — en ik ben zeker geneigd dit te doen — dan lijkt het mij toch óók wenselijk op Wallachs conclusies een amendement in te dienen. Of Hitler de boeken van Hoffmann heeft gelezen, is nog steeds niet bekend. Ik geloof echter niet, dat het aan het slot van dit artikel juist is, net als Wallach dan maar over te gaan tot „de orde van de dag”. Ik meen, dat een formulering, die bepaalt dat „het niet uitgesloten is, dat Hitler van Hoffmanns opvattingen kennis heeft genomen” zeker te verantwoorden valt. *Raak-*

punten waren er in elk geval te over, bv. via Rechberg en de vrijkorpsen, via Rechberg en Rüdiger von der Goltz, via Rechberg en Ludendorff, via Rechberg, Rosenberg en Hetman Skoropadski, via Rechberg en Hervé, via Rechbergs eigen memoranda van 1938 en 1940, en ook de „Völkischer Beobachter” had weet van Rechbergs plannen. Bovendien kan een lijn tussen Hoffmann en Hitler hebben gelopen over de latere veldmaarschalk von Reichenau. Deze officier was een van de zeer weinige hoge militairen die frequent en redelijk hartelijke contacten met Hitler onderhield. Hij stond in het leger bekend als een onorthodoxe officier en als een voorstander van een snelle motorisering van het leger. Tijdens de inval in Rusland deed hij zich verder kennen als een aanhanger van de Nazistische „kruistocht”-gedachte en alle bijbehorende praktijken. Maar bovenal stond hij bekend als de briljantste leerling van Hoffmann [138].

Trouwens, Hitler had wel degelijk behoefte aan militaire opmerkingen over een aanval op Rusland. Politieke redenen en rechtvaardigingen voor deze stap wist hij zelf wel te bedenken. *Wat hem onthraak was een redelijk gezaghebbende stem die verklaarde — tegen ruim een eeuw militaire vrees over Rusland in — dat een goed uitgerust leger de Russische afstanden kon overwinnen.* Wallach laat dit aspect geheel buiten beschouwing. Het zou mij echter verbazen als Hitler zich niet had afgevraagd welke militairen tegen die eeuw van vrees hun stem hadden verheven. Dat Hitler gewend was ideeën van anderen zonder bronvermelding over te nemen, had Wallach al geconstateerd [139]. Hitlers zwijgen op dit punt toont dus niet aan, dat hij Hoffmanns ideeën níét heeft gekend. De politieke denkbeelden van Hoffmann en Rechberg waren voor de Nazi's van minder belang. In dit verband is het goed te bedenken, dat Hoffmann reeds in 1927 stierf. Zijn militaire denkbeelden waren bij de amateur-politi-

cus Rechberg natuurlijk in minder goede handen. Hitler heeft uiteindelijk een multinationalaal leger tegen de Sovjet-Unie in het veld gebracht. Dat was echter niet het resultaat van een bondgenootschappelijk streven. Eerst nadat enkele staten de dreiging van de Duitse legers hadden ondervonden en hun zelfstandigheid hierdoor in meer of mindere mate waren kwijtgeraakt, stelden zij hun troepen aan Duitsland ter beschikking [140]. Hoczeer deze staten zelf al in fascistisch vaarwater waren beland, hun deelneming aan „Operatie Barbarossa” was geen zaak meer van vrije keuze. Een multinationalaal leger in Hoffmanns en Rechbergs trant was voor Hitler een politiek onaanvaardbare zaak. Opvallend is dan ook de halsstarrigheid waarmee hij aan de absolute Duitse suprematie binnen de anti-bolsjewistische kruistocht bleef vasthouden. Mussolini legde, na de nederlaag bij Stalingrad, Hitler een plan voor dat voorzag in een aantal politieke concessies aan de verbonden en bezette staten. De opzet was deze zo ertoc te bewegen zich grotere inspanningen tegen Rusland te getroosten. Hitler ging op dit voorstel niet in. Over politieke concessies kon worden gepraat nadat Rusland was verslagen, niet ervoor [141]. Mussolini's voorstel geleek enigszins op de Hoffmann-Rechbergplannen. Hitler hield vast aan zijn Duitsland-suprematie. Mussolini's plan om dan maar buiten Duitsland om een bondgenootschap te sluiten met Roemenië, Frankrijk en Spanje stuitte af op zijn slechte relaties tot Frankrijk en op Franco's voorzichtigheid. Zelfs Hoffmanns salto mortale uit de jaren 1916-1918 keerde bij Mussolini terug. Als Duitsland al niet beslissend van Rusland wilde winnen (Hoffmann), of kón winnen (Mussolini), dan diende men in het Oosten vrede te sluiten. Wellicht viel dan in het Westen nog iets te redden. Zomin als Hoffmann, vond Mussolini nu gehoor: Duitsland bleef in de beide wereldoorlogen hopeloos omsingeld.

Literatuur en noten

1. C.-A. Gemzell — *Organization, conflict, and innovation. A study of German naval strategic planning, 1888-1940.* Lund (1973).
2. J. L. Wallach — *Das Dogma der Vernichtungsschlacht. Die Lehren von Clausewitz und Schlieffen und ihre Wirkung in zwei Weltkriegen.* München (1970).
3. Deze termen zijn overgenomen uit: M. Janowitz — *The professional soldier. A social and political portrait*, dl 3. Londen (1960). Janowitz' beschouwingen vormen de basis voor deze paragraaf.
4. S. E. Ambrose — *Rise to globalism. American foreign policy, 1937-1970*, hfdst. 1 en 2. Penguin Books (1973).
5. R. Beitzel — *The uneasy alliance. America, Britain and Russia, 1941-1943.* New York (1972). De hfdst. 2-5 zijn op deze problematiek toegespitst.
6. S. E. Ambrose [4], hfdst. 3.

7. M. Janowitz [3], hfdst. 14.
8. Zie voor de ontwikkeling van Stilwells opvattingen: B. W. Tuchman — *Stilwell and the American experience in China, 1911-45*. New York (1972).
9. L. J. Halle — *The Cold War as history*, hfdst. 20, 21, 23. Londen (1971).
10. M. Janowitz [3], hfdst. 14; Ambrose [4], hfdst. 7.
11. Natuurlijk kwamen ook in Europa vechtende officieren wel in het kamp van de „Aziaten” terecht, bv. de Amerikaanse bevelhebber in Italië, generaal Clark. Na de invasie in Normandië ontving het front in Italië maar weinig aandacht meer. De communisten wisten zich daar in het verzet een voor-aanstaande plaats te verwerven, terwijl Italië zich in een traditioneel Britse belangensfeer bevond. Clark had zich zo, meer dan hem lief was, te richten op de bondgenootschappelijke wensen. Omgekeerd was Stilwell een „Europeaan”, ondanks zijn Aziatische situering.
12. Zie hierbij: S. P. Huntington — *The soldier and the state. The theory and politics of civil-military relations*, dl 3. New York (1964); en: B. M. Sapin en R. C. Snyder — *The role of the military in American foreign policy*. Garden City (1954).
13. M. Janowitz [3], hfdst. 14.
14. S. P. Huntington — *The common defence. Strategic programs in national politics*. New York (1961).
15. M. Janowitz [3], hfdst. 14.
16. A. Schlesinger jr. — *The general and the president*. New York (1951).
17. Dit is althans de verwachting van Janowitz. Zie o.a. zijn bundel opstellen: *Military conflict. Essays in the institutional analysis of war and peace*. Londen (1976).
18. G. A. Craig — *The politics of the Prussian army, 1640-1945*, hfdst. 6. Londen (1970); G. Ritter — *The sword and the sceptre. The problem of militarism in Germany*, dl 1, hfdst. 8. Miami (1969).
19. R. Albrecht-Carrié — *A diplomatic history of Europe since the Congress of Vienna*, hfdst. 6. Northampton (1970).
20. Een overzicht van deze opvattingen geeft: G. Bakker — *Duitse geopolitiek 1919-1945. Een imperialistische ideologie*, hfdst. 1. Assen (1967).
21. H. C. Meyer — *Mitteleuropa in German thought and action, 1815-1945*, hfdst. 10. Den Haag (1955).
22. E. Erfurth — *Bismarcks Sturz und die Änderung der deutschen Aussenpolitik*. Berlijn (1940); E. Brandenburg — *Von Bismarck zum Weltkrieg*, hfdst. 2, 4, 10. Leipzig (1939).
23. W. Hubatsch — *Die Ära Tirpitz. Studien zur deutschen Marinepolitik, 1890-1918*. Berlijn (1955).
24. G. Ritter [18], dl 2, hfdst. 5.
25. G. Ritter [18], dl 2, hfdst. 8.
26. Voor het volgende gedeelte is gebruik gemaakt van: F. Fischer — *Griff nach der Weltmacht. Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914-1918*. Düsseldorf (1961); F. Fischer — *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im ersten Weltkrieg*. Hamburg (1965); F. Fischer — *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf (1969).
27. G. A. Craig [18], hfdst. 6 en 7.
28. W. Goerlitz — *History of the German general staff 1657-1945*, hfdst. 5. New York (1963).
29. M. Kitchen — *The German officer corps, 1890-1914* hfdst. 5. Oxford (1968).
30. K. E. Jeisman — *Das Problem des Präventivkriegs im europäischen Staatensystem mit besonderem Blick auf die Bismarckzeit*. München (1957); R. Koop — *Das Problem des Präventivkriegs in der Politik Bismarcks*. Freiburg i.B. (1952); W. Kloster — *Der deutsche Generalstab und der Präventivkriegsgedanke von 1870-1914*. Stuttgart (1932).
31. K. E. Jeismann [30], hfdst. 5; W. Goerlitz [28], hfdst. 4; H. von Seeckt — *Moltke. Ein Vorbild*. Berlijn (1931)139.
32. W. Goerlitz [28], hfdst. 5; H. von Seeckt [31], blz. 142 e.v.
33. C. von Clausewitz — *Hinterlassene Werke*, Band 7. Berlijn (1862).
34. J. L. Wallach [2], hfdst. 10 en 13.
35. H. von Seeckt [31], blz. 115 en 136.
36. C. von der Goltz — *Das Volk in Waffen*. Berlijn (1890)142 e.v.
37. M. Kitchen [29], blz. 102.
38. F. von Bernhardi — *Vom heutigen Kriege*, dl 3. Berlijn (1912)276 e.v.; P. von Freytag-Loringhoven — *Krieg und Politik in der Neuzeit*. Berlijn (1911) 162 e.v.
39. G. Ritter — *Der Schlieffen-Plan. Kritik eines Mythos*. München (1956).
40. F. Fischer [26,a].
41. Z. A. B. Zeman — *A diplomatic history of the First World War*, hfdst. 7. Londen (1971).
42. Voor deze korte karakteristiek van het oostelijk front is in hoofdzaak gebruik gemaakt van: N. Stone — *The eastern front, 1914-1917*. Londen (1975).
43. N. Stone [42], hfdst. 8.
44. J. W. Wheeler-Bennett — *The nemesis of power. The German army in politics, 1918-1945*. Londen (1967)151.
45. Zie hierbij: M. Hoffmann — *Der Krieg der veräumten Gelegenheiten*, hfdst. 10. München (1923).
46. N. Stone [42], hfdst. 8; E. von Falkenhayn — *Die Oberste Heeresleitung, 1914-1916, in ihren wichtigsten Entscheidungen*, hfdst. 5 en 6. Berlijn (1920); F. von Rabenau (ed.) — *Hans von Seeckt. Aus meinem Leben, 1866-1917*, hfdst. 5. Leipzig (1938).
47. P. von Hindenburg — *Aus meinem Leben*. Leipzig (1920)126-145.
48. Het opperbevel riep nl. in Polen een Generaal-Gouvernement in het leven, en schiep een nieuwe legergroep in dit gebied.
49. G. A. Craig [18], blz. 307; M. Hoffmann [45], blz. 151.
50. G. A. Craig [18], blz. 304.
51. M. Hoffmann [45], blz. 156 e.v. en blz. 182-183
52. M. Hoffmann [45], blz. 206.
53. Ph. Scheidemann — *Memoiren eines Sozialdemo-*

- kraten, dl 2, blz. 139. Dresden (1928). Hoffmann zou volgens dit gerucht worden gesteund door de staatssecretaris van buitenlandse zaken, Richard von Kühlmann. Hoffmann had von Kühlmann tijdens de besprekingen in Brest-Litowsk leren kennen en waarderen.
54. K. F. Nowak (ed.) — *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann*, dl 1, Einleitung. Berlijn (1919); T. A. Gibson — M. Hoffmann. A prophet in the East. *J. Roy. United Serv. Inst.* (1955)565-571.
 55. F. Borenus — *Field-marshal Mannerheim*. Londen (1940)185 e.v.
 56. F. Borenus [55], blz. 129.
 57. R. Lockett — *The white generals. An account of the white movement and the Russian civil war*, hfdst. 7. Londen (1971).
 58. R. Lockett [57], hfdst. 7.
 59. L. Kochan — *Russia and the Weimar Republic*. Cambridge (1954)14 e.v.; E. H. Carr — *German-Soviet relations between the two World Wars, 1919-1939*. Oxford (1952)15 e.v.; F. L. Carsten — *The Reichswehr and politics, 1918 to 1933*. Oxford (1966)67 e.v.
 60. F. W. von Oertzen — *Die deutschen Freikorps, 1918-1934*, hfdst. 7. München (1937).
 61. R. von der Goltz — *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*. Leipzig (1920). Hij stelt (blz. 260): *Die (...) von Herrn Arnold Rechberg in der Presse geforderte Schwenkung in der Ententepolitik und Bildung einer interalliierten europäischen Front gegen die Bolschewiken wäre nur möglich gewesen, wenn die Generale Gough und Burt von England fallen gelassen wurden. Solange sie da waren und im Herrentone gegen Deutschen und Russen auftraten, hätte es nichts genutzt*. Later ondersteunde van der Goltz als voorzitter van de „Vereinigung deutscher patriotischer Gesellschaften“ de opkomst van Hitler. Na 1934 werd hij bovendien voorzitter van de „Verband deutscher Offiziere“. Zie hierbij: D. Venner — *Söldner ohne Sold. Die deutschen Freikorps, 1918-1923*. Wenen (1974)303.
 62. F. W. von Oertzen [60], hfdst. 6.
 63. R. Lockett [57], blz. 320; M. Rintala — *Three generations. The extreme right wing in Finnish politics*. Bloomington (1962)82 e.v.
 64. J. Bradey — *Allied intervention in Russia*, hfdst. 6. New York (1968). Zie voor het Duitse Comité: Fischer [26, b], blz. 64.
 65. J. Bradley [64], blz. 143 e.v.
 66. N. Davies — *White eagle, Red star. The Polish-Soviet war, 1919-1920*. Londen (1972).
 67. Wel was de Poolse politicus-pianist Paderewski in dit opzicht actief. Zowel de Britten als de Fransen trachtte hij via grote geldsommen tot actie aan te sporen. Foch bood hij zelfs het Poolse opperbevel aan. Zie hierbij: J. Bradley [64], blz. 194-195.
 68. N. Davies [66], blz. 181-182.
 69. N. Davies [66], blz. 184.
 70. M. Hoffmann [45], blz. 224. Zie hiervoor ook: W. Basler — *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum, 1914-1918*. Berlijn (1962)84 e.v.;
 - P. N. Bermond-Avalov — *Im Kampf gegen den Bolschewismus*. Hamburg (1925)57 e.v.
 71. Bij Artikel 116, paragraaf 2.
 72. L. Kochan [59], blz. 49 e.v.; E. H. Carr [59], blz. 48 e.v. en 80 e.v.
 73. M. Kitchen — *A military history of Germany, from the eighteenth century to the present day*, hfdst. 8. Londen (1975); H. Rosinski — *The German army*, hfdst. 5. Londen (1966).
 74. H. Holborn — *Germany and Europe. Historical essays*, hfdst. 6. New York (1970).
 75. Zie hierbij in het bijzonder: F. von Rabenau (ed.) — *Seeckt. Aus seinem Leben, 1918-1936*. Leipzig (1940); F. von Rabenau [46], hfdst. 6; H. Meyer-Welcker — *Seeckt*. Frankfurt am Main (1967).
 76. H. R. Berndorff — *General zwischen Ost und West. Aus den Geheimnissen der deutschen Republik*. Hamburg (z. j.)123-129.
 77. H. R. Berndorff [76], blz. 124-125. Tijdens de oorlog had von Seeckt trouwens zijn hoop gesteld op een elk moment mogelijk uitbrekende ruzie tussen Engeland en de Verenigde Staten. H. Meyer-Welcker [75], blz. 191; zie ook: E. Eyck — *Geschichte der Weimarer Republik*, dl 1. Zürich (1954/56)299.
 78. Keer op keer kwam von Seeckt in pamfletten op dit thema terug. Opvallend is, dat hij in zijn Moltkebiografie (H. von Seeckt [31]) bij zijn voorganger een zelfde houding ten opzichte van Polen meende te kunnen bespeuren. Zie ook: Wallach [2], hfdst. 10.
 79. H. von Seeckt [31], blz. 40-50.
 80. F. L. Carsten [59], blz. 67 e.v.
 81. F. L. Carsten [59], blz. 67.
 82. Zie hierbij: G. Castellan — *Reichswehr et Armée rouge, 1920-1939*; J. B. Duroselle (ed.) — *Les relations Germano-Soviétiques, 1933-1939*. Parijs (1954); H. Speidel — *Reichswehr und Rote Armee. Vierteljahreshefte f. Zeitgesch.* (1953)9-45; A. L. Smith — *The German general staff and Russia, 1919-1926. Soviet studies* (1956)125-133; H. W. Gatzke — *Russo-German military collaboration during the Weimar republic. Amer. Hist. Rev.* (1957/58)565-597.
 83. E. H. Carr [59], blz. 92 e.v.; H. C. Meyer [21], blz. 288 e.v.
 84. L. Kochan [59], blz. 27
 85. Zie hierbij: D. Groener-Geyer — *General Groener. Soldat und Staatsmann*. Frankfurt am Main (1955); J. L. Wallach [2], hfdst. 9; W. Groener — *Das Testament des Grafen Schlieffen*. Berlijn (1927).
 87. L. Kochan [59], blz. 68.
 88. H. W. Gatzke — *Stresemann and the rearmament of Germany*. Baltimore (1954)12-26.
 89. L. Kochan [59], blz. 90 e.v.
 90. Over Stresemann en diens politiek is een groot aantal werken verschenen. Van belang zijn vooral: H. L. Bretton — *The foreign policy of Gustav Stresemann with respect to the Treaty of Versailles*. Ann Arbor (1951); E. Klepsch — *Die deutsche Russlandpolitik unter dem Reichsminister des Auswärtigen Dr. Gustav Stresemann*. Marburg (1955); H. W. Gatzke — *Von Rapallo nach Berlin. Stresemann*

- und die deutsche Russlandpolitik. *Vierteljahreshefte f. Zeitgesch.* (1956)1-29; M. Wallsdorff — *West-orientierung und Ostpolitik. Stresemanns Russlandpolitik in der Locarno-Ära.* Bremen (1971). Verder natuurlijk: G. Stresemann — *His diaries, letters and papers*, 3 dln. Londen (1935/40).
91. H. W. Gatzke [88], blz. 95 e.v.; H. Bernard — Seeckt und Stresemann. *Dtsch. Rundsch.* (1953)465-474.
 92. E. H. Carr [59], blz. 95-96.
 93. E. H. Carr [59], blz. 84-85.
 94. E. H. Carr [59], blz. 104.
 95. H. L. Dyck — *Weimar Germany and Soviet-Russia, 1926-1933.* New York (1966). Een algemeen overzicht geven ook: F. A. Krumacher en H. Lange — *Krieg und Frieden. Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen. Von Brest-Litowsk zum Unternehmen Barbarossa.* München (1970).
 96. Zie hierbij in het bijzonder: K. F. Nowak [54], dl 1, Einleitung; en: D. J. Goodspeed — *Ludendorff. Soldat, Diktator, Revolutionär.* Gütersloh (1968) 184.
 97. M. Hoffmann [45], hfdst. 1.
 98. Hoffmanns verantwoordiging over de Sovjetplannen de revolutie te exporteren doet schijnheilig aan. Per slot was hij zelf betrokken geweest bij de Duitse „verzending” van Lenin naar Rusland. E. H. Carr — *The twenty years' crisis, 1919-1939. An introduction to the study of international relations.* Londen (1939)174.
 99. M. Hoffmann — *An allen Enden Moskau.* Berlijn (1925). Hoffmann noemt Geheimrat Witting, voorzitter van de Raad van Toezicht van de „Nationalbank für Deutschland”, als medestander. Vooral de koloniale troepen van de Entente-staten waren volgens hem kwetsbaar voor de communistische propaganda.
 100. J. W. Wheeler-Bennett — *Hindenburg. The wooden titan.* Londen (1967)293; over Hoffmanns plannen: *The possible results of this policy are worth consideration, for, had Germany been allowed to exploit Russia from the outset, it is impossible that she would have reached that state of desperation which made National-Socialism an inevitable evil.*
 101. E. von Vietsch — *Arnold Rechberg und das Problem der politischen West-Orientierung Deutschlands nach dem 1. Weltkrieg.* Koblenz (1958)102.
 102. M. Hoffmann [45], blz. 224.
 103. M. Hoffmann [45], blz. 114.
 104. K. F. Nowak [54], dl 2, blz. 367 e.v.
 105. K. F. Nowak [54], dl 2, blz. 368-369. Deze opvatting staat in scherp contrast tot die van de geopolitici, die een diep ontzag koesterden voor de diepte van het Russische achterland. Zie hierbij: G. Bakker [20].
 106. E. von Vietsch [101], blz. 181.
 107. P. von Hindenburg [47], blz. 121-122.
 108. W. Reinhardt — *Wehrkraft und Wehrwille.* Berlijn (1932)161.
 109. K. F. Nowak [54], dl 1, blz. XXVIII.
 110. K. F. Nowak [54], dl 1, blz. XXXI-XXXII.
 111. Een van de weinigen die dit onderkent, is: W. Laquer — *Russia and Germany.* Boston (1965)135. Zelfs: H. J. Gordon — *The Reichswehr and the German Republic, 1919-1926.* Princeton (1957)92, maakt de fout in Rechberg een industrieel te zien.
 112. E. von Vietsch [101], blz. 17-19.
 113. Het „Wandsbeker Husarenregiment (Hannover), nr. 15”. Koningin Wilhelmina was „Chef” van dit regiment. Het vervulde Rechberg met bijzondere trots dat hij een beeltenis van de Nederlandse vorstin had mogen maken.
 114. In een brief uit 1919 aan Rechberg bevestigde de kroonprins deze plannen nog eens. Hij had zelfs Elzas-Lotharingen ervoor willen opgeven; zie: E. von Vietsch [101], blz. 23 e.v. en 179.
 115. E. von Vietsch [101], blz. 30-36. Zie over Erzberger: K. Epstein — *Matthias Erzberger and the dilemma of German democracy.* Princeton (1959).
 116. E. von Vietsch [101], blz. 41.
 117. Zie hiervoor: E. von Vietsch [101], hfdst. 4, en: K. W. Jonas — *The life of crown prince William.* Londen (1961) voor verdere details over de relaties tussen de kroonprins en Rechberg.
 118. E. von Vietsch [101], hfdst. 7. Zie voor de contacten tussen Duitse rechtse kringen en uitgeweken Russische en Oekraïense leiders: H. A. Jacobsen — *Konzeptionen deutscher Ostpolitik, 1919-1970.* Eine Skizze. *Aus Politik u. Zeitgesch.* (1970)(dec); W. Laquer [111], blz. 155 e.v.; A. Bullock — *Hitler. Leven en ondergang van een tiran.* Utrecht (z.j.)49 e.v.
 119. E. von Vietsch [101], hfdst. 5. Zie ook: W. Schellenberg — *Memoiren.* Keulen (1956)46 e.v. Hier worden de namen genoemd van de Britse en Franse leden van de Militaire Controle Commissie, de generaals Malcolm en Nollet, en de diplomaten Laurent en D'Abernon. Zie verder: P. Nollet — *Une expérience de désarmement.* Parijs (1932)107; en H. D'Abernon — *Ein Botschafter der Zeitwende*, dl 1. Leipzig (1929)168. D'Abernon laat zich overigens alleen uit over Rechbergs economische plannen.
 120. Brieven van 4 oktober en 18 november 1922, opgenomen als bijlagen in: E. von Vietsch [101]. Het is dus níét juist Hoffmann en Rechberg als vroege geestverwanten van Hitler te bestempelen, ook al deelden zij het anti-bolsjewistische sentiment. Zie voor de neiging hierbij te overdrijven: H. Holborn [74], blz. 209-210; E. H. Carr [59], blz. 68-69; en: G. Freund — *Germany's political and military relations with Soviet Russia, 1918-1926.* Oxford (1955) 151.
 121. Arnold en Fritz Rechberg hebben nog tijdens de oorlog vergeefse pogingen ondernomen de Joodse weduwe van generaal Hoffmann uit de handen van de nazi's te houden; zie: E. von Vietsch [101], blz. 42.
 122. E. von Vietsch [101], hfdst. 4; H. J. Gordon [111], blz. 92; O. E. Schüddekopf — *Das Heer und die Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung.* Hannover (1955)114.

- 1:23. E. von Vietsch [101], blz. 92-93; W. Schellenberg [119], blz. 45 e.v. Fritz' co-directeur, Rosterg, wordt door Bullock (blz. 111) overigens óók genoemd als financier van de Nazi-Partij.
- 1:24. E. von Vietsch [101], hfdst. 3.
- 1:25. G. Post — *The civil-military fabric of Weimar foreign policy*. Princeton (1973)130-146.
- 1:26. E. von Vietsch [101], hfdst. 8.
- 1:27. E. H. Carr [59], blz. 112.
- 1:28. Zie hierbij: T. Vogelsang — *Reichswehr, Staat und NSDAP. Beiträge zur deutschen Geschichte, 1930-1932*. Stuttgart (1962)102-107; G. Post [125], blz. 130-146; E. von Vietsch [101], hfdst. 9. Zie ook: H. A. Jacobsen [118], blz. 7.
1129. E. von Vietsch [101], blz. 136-137; F. von Papen — *Der Wahrheit eine Gasse*. München (1952).
1130. E. von Vietsch [101], hoofdstuk 7; W. Schellenberg [119], blz. 47; W. Goerlitz [28], blz. 242. Van Foch zelf zijn geen uitlatingen over dit plan bekend. Rechberg publiceerde zijn interview kort na het overlijden van de maarschalk, zodat de betrouwbaarheid van het bericht een wel zeer open vraag blijft.
1131. E. Henri — *Hitler over Russia? The coming fight between the fascist and socialist armies*. Londen (1936)200.
1132. Zie voor deze zaak: T. Vogelsang [128], blz. 120.
1133. Dit geeft te denken, wanneer men leest dat von Schleicher — toen Rechberg hem in 1930 op het gevaar van het financieren van de Nazi's wees — opmerkte, dat hij toch beter bij zijn verstand was dan Rechberg. Zie hiervoor: W. Goerlitz [28], blz. 260.
134. Deze belangstelling voor Pétain deelde Rechberg met Hervé. Zie voor deze laatste: W. L. Shirer — *The collapse of the Third Republic. An inquiry into the fall of France in 1940*. Londen (1970)209, 243, 359.
135. Zie voor deze laatste wederwaardigheden: E. von Vietsch [101], hfdst. 11, en: W. Schellenberg [119], blz. 47-49.
136. J. L. Wallach [2], blz. 382.
137. E. Henri [131], hfdst. 6 en 7. Henri voorspelde dat Hitler zich van de steun van alle Oosteuropese (semi)fascistische dictators zou verzekeren, om dan Rusland binnen te vallen. Eerst zouden — volgens Henri — Leningrad en Kiev worden aangevallen. Daarna zou uit het noorden en zuiden de omsingeling van Moskou worden voltooid. Volgens Henri dus een oostwaartser herhaling op grotere schaal van de plannen uit 1915 van de Ober-Ost-groep en Conrad.
138. J. W. Wheeler-Bennett [44], blz. 298, 370, 512-514. Zie verder over Reichenau: G. A. Craig [18], blz. 473; en: T. Taylor — *Sword and swastika. The Wehrmacht in the Third Reich*. Londen (1953)114. Ook Henri noemt Reichenau als een sleutelfiguur ([131], blz. 223).
139. J. L. Wallach [2], blz. 372-377.
140. Een andere volgorde ook dan Henri zich had voorgesteld, al hield hij er rekening mee dat Hitler na de verovering van Rusland zijn medestrijders zou vernietigen.
141. F. W. Deakin — *The brutal friendship. Mussolini, Hitler and the fall of Italian fascism*, bk 2, hfdst. 8, bk 3, hfdst. 2 en 3. Penguin Books (1962).

BOEK- BESPREKING

Morotai, de bevrijding van de Grote Oost en Borneo, april 1944 - april 1946, door C. Giebel, 251 blz., geïll. Uitg.: T. Wever, Franeker, 1976. Prijs: f 19,50.

De jongere generatie kan van de laatste ontwikkelingen van het eertijds zo trotse koloniale rijk der vaders slechts kennis nemen uit de verhalen die daarover in de familiekring worden rondverteld — en die gewoonlijk met een behoorlijke dosis zout moeten worden genomen — of zij kan zich daaromtrent informeren uit de beschikbare literatuur, die echter helaas niet overvloedig kan worden genoemd. Het is dan ook in het algemeen verblijdend wanneer een nieuwe publikatie wordt uitgebracht die een deel van het nog steeds bestaande vacuüm opvult doordat de auteur verslag doet van gebeurtenissen die tot dan toe niet werden geboekstaafd. Aangezien zowel de schrijver als de uitgever van een dergelijk boekwerk vaak zullen moeten rekenen op een zeer beperkte kring van geïnteresseerden ligt het voor de hand dat er in de regel slechts een geringe bereidheid bestaat zo'n uitgave te verzorgen. Verheugend is het daarom, dat in dergelijke gevallen soms steun kan worden verkregen van bepaalde stichtingen of fondsen, zodat toch de uitgave van een waardevol boek mogelijk kan worden gemaakt. Dat was ook het geval met deze publikatie, waarvoor het Prins Bernhard Fonds in de buidel tastte.

De titel onthult dat de schrijver, luitenant-generaal b.d. Giebel, het verhaal gaat geven van de liquidatie van de Japanse bezetting van het oostelijke deel van de Indonesische archipel. Het ligt daarom in de rede dat vele oudgedienden gretig naar dit

boek zullen grijpen, in het bijzonder indien zij persoonlijke banden hebben met de beschreven periode en met het onderwerpelijke gebied. Dat een zelfde geïnteresseerdheid ook bij een ruimere lezerskring zou kunnen worden gewekt, lijkt niet waarschijnlijk. Zeker zal de belangstelling van de jongere generatie nauwelijks worden gestimuleerd zodra de kritische lezers de rancune proeven die uit bepaalde passages spreekt. Zo is de term „Jappen” voor de oldtimers ongetwijfeld begrijpelijk en aanvaardbaar, doch de hedendaagse jeugd signaleert zulks als een aanwijzing dat de auteur te kort schiet in objectiviteit en klaarlijkkelijk onvoldoende afstand van zijn onderwerp heeft weten te nemen. Dat moet wel worden betreurd, want bij lezing van het voorwoord is men gaan veronderstellen dat de schrijver juist mikte op een zo omvangrijk mogelijk lezerspubliek. Hij draagt immers zijn boek op aan allen die zich in de Grote Oost en Borneo hebben ingezet voor een goede zaak en wier prestaties daarbij, „hoewel onbeloond gebleven en veelal in vergetelheid geraakt, aanspraak mogen maken op waardering en dankbaarheid, zo niet op bewondering”.

Maar, zoals de lezer al spoedig moet ervaren, dit boek kan nauwelijks voor het grote publiek bedoeld zijn, want het is eigenlijk slechts leesbaar wanneer men beschikt over een zekere mate van deskundigheid. Engelstalige afkortingen als bijvoorbeeld „GHQ-SWPA”, welke vertaling in meer begrijpelijke bewoordingen men eerst enkele tientallen bladzijden verder tegenkomt, schrikken de leek af. Vakjargon als „Generaal Fellers, in GHQ Generaal MacArthur's Assistant Chief of Staff voor personeelsaangelegenheden, waaronder ook Civil Affairs ressorteerde”, spreekt de doorsneegeïnteresseerde ook al niet aan, die zich bovendien zal afvragen of voor woorden als „leaflets”, „warmongers”, „Choral Sea”, en dergelijke, geen Nederlandse equivalenten hadden kunnen worden gevonden. Om nog maar niet te spreken van de gewoonte, de militaire rangaanduidingen te beginnen met een hoofdletter — Generaal, Kolonel, enz. — maar voor burgerlijke autoriteiten de kleine letter te bezigen: „de heer Ch. O. van der Plas”.

Doch ook de insider zal bepaalde onvolkomenheden in dit boek ongetwijfeld als storend ondergaan. Daarbij is het misschien nog te billijken dat er een nodeloze wissel wordt getrokken op de kennis van de lezers, als hetzelfde onderdeel achtereenvolgens wordt beschreven als „het in Hollandia landende AMERIKAANSE LEGERKORPS”, „I Corps in Hollandia” en „Ist Army Corps”, hun stemming wordt er stellig niet beter op als zij moeten constateren dat er verschillende markante slordigheden voorkomen in met name de topografie op de bijgevoegde kaartjes. Het ergste is evenwel dat de insiders nagenoeg geen kans krijgen voor een eigen, onafhankelijke oordeelsvorming. Het is de mening van de schrijver, die uit vrijwel elke bladzijde spreekt; de lezer krijgt die haast opgedrongen, en beseft dan met groeiende wrevel dat de ter vergelijking en historische toetsing onontbeerlijke gegevens niet, of slechts mondjesmaat, worden verstrekt.

Misschien zou daarvoor een verklaring kunnen worden gevonden in hetgeen de auteur zelf in zijn voorwoord vermeldt, namelijk dat hij zich voor de inhoud van dit boek grotendeels heeft moeten baseren op zijn persoonlijke herinneringen. Dat zou dan een verklaring zijn, maar in de verste verte geen excuus, want de lezer mag aanspraak maken op een boek welks titel wordt gerechtvaardigd door de inhoud en dat derhalve een waarheidsgetrouw verslag behelst van de slotfase van de Tweede Wereldoorlog en de woelingen daarna in het aangeduide gebied. Maar het wordt op elke nieuwe bladzijde duidelijker dat de persoonlijke herinneringen van de schrijver centraal staan: de lezer gaat beseffen dat hij bezig is de memoires van luitenant-generaal Giebel te lezen en dat in wezen van hem slechts wordt verlangd dat hij zich zal conformeren aan de opvattingen van de zekere schrijver. En het is met name dié doelstelling die de lezer zal irriteren en die de recensent van dit boek ertoe dwingt niet zozeer in te gaan op de merites van het beschreven historische gebeuren als wel te signaleren dat verschillende passages in feite neerkomen op een regelrechte ontluistering van de schrijver wiens oogmerk

echter onmiskenbaar het tegenovergestelde moet zijn geweest.

Verwacht moet worden dat dit boek velen tegen de haren in zal strijken. Men denke zich slechts in hoe de voormalige oorlogsvrijwilligers het zullen vinden kennis te mogen nemen van 's auteurs insinuatie dat zij:

... naar Indië waren gekomen om daar nu ook eens met scherp te kunnen schieten en tegenstanders uit de weg te ruimen (...) ik kon niet aan de gedachte ontkomen dat diep in hun hart de begeerte leefde ook hunnerzijds nog op een of andere manier deel te hebben aan een wraakneming ter vergelding van het in de oorlogsjaren aan Nederland begane onrecht!" (blz. 216/7).

Het lijkt niet onaannemelijk dat uit zo'n schandelijke aantijging een zelfde superioriteitsopvatting moet worden afgeleid als er spreekt uit het voordeel van de KNIL-officier over Westering:

Op het KNIL had geen grotere blaam kunnen zijn geworpen dan toen, om aan de in Zuid-Celebes gerezen moeilijkheden het hoofd te bieden, niet aan een ervaren KNIL-officier, maar aan een dienstplichtige vreemdeling de leiding van de militaire operaties werd toevertrouwd. Wat het legercommando in Batavia hiertoe heeft bewogen zal wel altijd een raadsel blijven." (blz. 201).

Men realiseer zich ook wat een jongere generatie daarnaast moet denken van — door de schrijver overigens in het geheel niet geadstrueerde — uitspraken als die waaruit blijkt dat de Nederlandse regering zich met de Marshall-hulp heeft laten chanteren om

... over de ruggen van de Indonesische volkeren heen (...) met de oosterse Quisling Soekarno aan de onderhandelingsstafel te gaan zitten. Wie van ons had toen in maart 1946 kunnen voorzien dat Nederland, door de oorlog ontwricht, niet bestand zou zijn tegen de verleiding van de Marshall-hulp en beducht voor boycot, zijn rechten en die van Indonesië zou verkwanzelen, zoals eertijds Ezau zijn eerstgeboorterecht had prijsgegeven om zich aan Jacob's linzen-

kooksel tegoed te kunnen doen? (blz. 197).

Het ligt voor de hand dat zij — de hedendaagse jeugd — daaruit dezelfde diepgewortelde rancune zal proeven die ook elders in het boek zo vaak tot uiting komt:

„De Amerikanen schenen te denken dat ieder koloniaal bewind door dezelfde instelling was bezield als zij jegens hun Indianen aan de dag hadden gelegd, om van hun Negers maar niet te spreken. (blz. 246).

Voor de militaire lezer is *Morotai* zeer zeker een teleurstelling. Niet alleen omdat hij vergeefs zoekt naar het werkelijke verslag van het gebeuren, doch ook — en zeker niet in de laatste plaats — door het pleidooi voor eigengereid optreden dat de schrijver in zijn memoires blijkt af te steken:

... ik had tot dusver vrijwel alles anders gedaan dan het door mijn lastgevers in Batavia was bedoeld. Ik heb hun orders in de wind geslagen en naast me neergelegd dan wel op mijn manier ten uitvoer gebracht ... (blz. 157), en: *Dit is geloof ik de enige keer geweest dat ik het met Dr. Van Mook eens was. Inderdaad had ik die opdracht naast me moeten neerleggen, zoals ik met zovele andere opdrachten ook gedaan had. Toch deed het me vreemd aan voor die enkele maal dat ik precies had gedaan wat er van me verlangd werd, een reprimande te krijgen.* (blz. 244).

Gezegd moet worden dat het onverbloemd propageren van dergelijke opvattingen een hoogst merkwaardig licht werpt op de persoon van een opperofficier van wie men toch bezwaarlijk zal kunnen aannemen dat hij in zijn latere, zeer hoge, functies een overmaat aan tolerantie zal hebben betoond ten opzichte van hen die zijn opdrachten op gelijke wijze aan hun laars laptent! En het laat zich denken dat men, in kringen waar men de mond toch al vol heeft over de gevaren van militaire eigengereidheid, graag zal citeren wat des schrijvers opvattingen klaarblijkelijk zijn over de verhouding tussen de militaire en de politieke leiding; naar aanleiding van het stopzetten van de eerste politionele actie, op het moment dat de

val van Djokjakarta aanstaande was, zegt hij:

Maar juist toen het er op leek, dat Java definitief van de nachtmerrie Soekarno zou worden verlost, kroop het Nederlandse bewind weer in zijn schulp. De legercommandant werd uitdrukkelijk verboden Djokjakarta te nemen (...) Hoeveel leed zou Indonesië — en ook Nederland — niet zijn bespaard gebleven, als Generaal Spoor Van Mooks orders naast zich had neergelegd en met de inname van Djokja Soekarno en zijn trawanten buiten spel had gezet? (blz. 248/9).

Voorwaar, geen beste beurt van de schrijver! Het valt te betreuren dat dergelijke privé-opvattingen worden verweven in een boek dat een historisch document had kunnen, en moeten, zijn. Op de voorlaatste bladzijde zegt schrijver:

Het is me helaas wel eens meer gebeurd dat ik er niet toe ben gekomen om dingen te zeggen, die ik feitelijk had moeten zeggen.

De spijt die uit deze erkenning spreekt, zou evenzeer op haar plaats zijn ten aanzien van dingen die schr. wél heeft gezegd terwijl hij ze maar beter ongezegd had kunnen laten. Daarvan staan er veel te veel in dit boek, dat daarom de kwalificatie verdient die men eertijds van kerkelijke zijde placht te geven aan een boek dat met een bijzonder kritische instelling moest worden gelezen, en dan nog door de daarin geschoolde lezers: „streng voorbehouden"! Jammer!

W. WALTHUIS

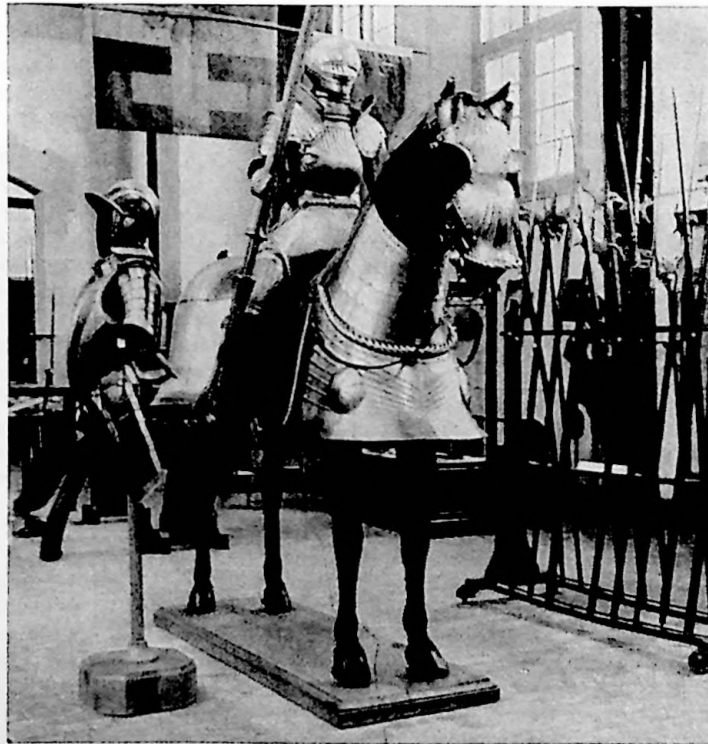
KENT U UW MUSEUM? NEEN?

Kom dan eens kijken in het

**KONINKLIJK NEDERLANDS
LEGER- EN WAPENMUSEUM
TE LEIDEN**

Een kleurrijke krijgsgeschiedenis uit vele eeuwen en vele landen.

Het is niet alleen een „mannenmuseum“, ook uw vrouw en kinderen zullen door het tentoongestelde zeer geboeid worden.

Openingstijden:

maandag tot en met vrijdag van 9.00-12.30 uur en van 13.15-17.00 uur.

Zondag van 13.00-17.00 uur.

Zaterdag (alleen gedurende de vakanties) 13.00-17.00 uur.